



Zbornik radova

Osnovni obrazovni program Ženskih studija „Žarana Papić“



Broj 1

Naslov : Zbornik radova

Autorice: Polaznice osnovnog obrazovnog programa ženskih studija Žarana Papić

Urednice: mr.sci. Amela Karabašić Indira Mujić i mr.sci. Memnuna Zvizdić

Izdavač: Udruženje Žene ženama

Dolina 1

7100 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Tel/fax 033 219 640

E-mail zene2000@zenezenama.org

www.zenezenama.org

Za izdavača: Memnuna Zvizdić

Lektura: Amela Karabašić i Indira Mujić

Tisak: Cober d.o.o.

Sadržaj

UVOD

Zašto ovaj zbornik.....	5
-------------------------	---

PRVI DIO

Ženske studije „Žarana Papić“ u BiH- o programu	7
---	---

Nada Ler Sofronić: Misliti, Živjeti i Stvarati feminizam-Žarana Papić.....	10
--	----

Žarana Papić- nasljeđe i ostavština.....	14
--	----

DRUDI DIO

Ženske studije u praksi.....	16
------------------------------	----

PRVO POGLAVLJE – Finalni tematski eseji	15
---	----

Generacija 2010/2011.....	15
---------------------------	----

Feminizam i psihologija(feministička psihoterapija).....	16
--	----

Lilith i feminizam.....	32
-------------------------	----

Na marginama margina- seksualni rad u više konteksta.....	36
---	----

Osjećam-želim-razumijem-činim ženu.....	40
---	----

Sudski mehanizmi zaštite rodne ravnopravnosti u BiH.....	44
--	----

Komunikacijski aspekti javnih nastupa žena u predizbornoj kampanji....	53
--	----

Generacija 2012/2013	61
----------------------------	----

Izlaz iz šutnje i značaj suportnog konteksta za žene žrtve nasilja.....	62
---	----

Kroz teške trenutke i iskustva rata osnažili smo se kroz umjetnost.....	67
---	----

Kad žensko dostojanstvo postaje ljudsko dostojanstvo.....	71
---	----

Odnos institucije psihijatrije prema ženama.....	76
--	----

Tamara de Lempicka.....	84
-------------------------	----

Univerzum.....	93
----------------	----

Generacija 2014.....	98
----------------------	----

Razmišljanja o svemu i svačemu, a najviše feminizmu.....	100
--	-----

Izvuci pouku o nasilju.....	102
-----------------------------	-----

Ženi polovica svijeta-muškarcu polovica kuće.....	104
Budi hrabra-budi Orlando.....	107
Girls with Safety Pins:Anarcho-feminism in Polish(Popular)music.....	112
Islamski feminizam-prava žena u Islamu.....	117

UVOD

Zašto ovaj zbornik?

Zbornik je nastao na temelju priča polaznica ženskostudijskog programa o ljudskim pravima, politikama roda, diskriminaciji i društvenoj isključenosti žena, međusobno povezanih tankim nitima razumjevanja, nade i otpora.

Promišljanja ovih mladih žena o problemima sa kojima se žene svakodnevno susreću, shvatila sam kao potrebu ili bolje reći njihov način „da puste van“ vlastito iskustvo i krenu u susret sudbini i promjene tok vlastitog životnog puta.

Moj susret sa njima tokom radionica osnovnog obrazovnog programa, formalnih i neformalnih druženja u ovih šest mjeseci, pomogao mi je da shvatim da se sve događa sa razlogom i da je riječ o izuzetnim mladim ženama koje puno znanja drže u glavama a imaju dodatni vlastiti interes da se „sukobe“ sa nepravdom kojoj su izložene žene. Većina ovih mladih žena nije bila upućena u isprepletenost kulture življenja sa politikama roda. Stoga smo u pristup uveli novu metodu rada, razumjevanje kroz pričanje iz osobnog iskustva. Metoda pričanja iz iskustva, podsticala je svaku od polaznica programa na „sukobljavanje“ sa vlastitim strahovima, tugama, nemoćima, ljutnjama ali i otporima o temama oko kojih su imale proturiječna razumjevanja. Svaka radionica je bila središte bliskosti, razmjene i dijaloga oko pitanja na koja su tražile odgovore. Ova blizina omogućavala je uvid u teme koji možda nemaju teorije ali zato ima ovaj aktivistički pristup koji nudi znanja, stvara kapacitete i gradi dugoročna prijateljstva. Rezultat saradnje i sudjelovanja u ovom prostoru oglašavanja žena jesu priče u kojima su polaznice oblikovala vlastita mišljenja o ženskoj subjektivnosti i osvijestile svoj vlastiti i društveni položaj žena kao i razloge svoje nemoći, utišanosti i otpora.

Ovaj zbornik je doprinos debati o temama ženskostudijskog programa u Bosni i Hercegovini u okviru ženskih studija „Žarana Papić“. Kao udruženje koje od 1998.godine provodi ovaj program, zbornikom želimo staviti na raspolaganje znanja i iskustva žena koje ulaze u povjest odgovornog angažiranja i učešća. Također, namjera nam je da animiramo mlade žene i muškarce da se informišu o ovoj inovativnoj metodi dijaloziranja u pristupu ljudskim pravima žena u javnom i privatnom životu.

mr.sci. Memnuna Zvizdić
direktorica
Udruženje Žene ženama

PRVI DIO

Ženske studije „Žarana Papić“ u BiH- o programu

Misliti, Živjeti i Stvarati feminizam-Žarana Papić

Žarana Papić- nasljeđe i ostavština

Ženske studije „Žarana papić“ u BiH- o programu

Ideja o ženskim studijama u BiH je bila izazov za civilnu demokratsku scenu jer je polazila od potreba i interesa žena, koje su bile nevidljive, manipulirane i sistematski lišavane socijalne i političke moći. Ženske studije su bile alternativa tradicionalnim obrazovnim institucijama u kojima su se sticala znanja koja su doprinosila subjektivizaciji i omoćavanju žena u BiH kroz znanje. Budući da je znanje najvažniji nositelj moći, to je poseban akcent stavljen na sticanje ženskog znanja i ženske spoznaje koje potiče iz specifičnih ženskih iskustava.

Bosanskohercegovačko razumjevanje polno/rodnih razlika je nesklad između ideala koje su muškarci zamislili i principa podređivanja i poslušnosti koje su nametali ženama. Taj nesklad odnosno protivrječnost između revolucionarnih govora političara o ravnopravnosti žena i njihovog odbijanja da žene prihvate izvan okvira tradicionalnih uloga, pokrenuo je grupu aktivistkinjama u Žene Ženama da otpočnu sa programom Ženskih studija u BiH.

Ženske Studije "Žarana Papić"-Žene Ženama je prvi interdisciplinarni studij o ženskim temama u Bosni i Hercegovini, osnovan 1998.godine u Sarajevu, kojim smo željele izraziti naš stav u pogledu položaja žena, njihove podređenosti i nevidljivosti.

Zašto smo ušle u prostor ženskostudijskih programa, možda će najbolje pojasniti priča jedne od inicijatorica programa Ženskih studija-"Žarana Papić": „Patnja žena, rođena u ratu, navela me da sebi priznam kako nemam pravo da ne budem aktivna. Željela sam sticati neka nova znanja i usmjeriti ih u korisne svrhe. Znala sam da to ne mogu sama i zato sam tražila istomišljenice. Htjela sam usmjeriti svoje snage u borbu za socijalnu pravdu, protiv podjele i diskriminacije. Žene Ženama su bile to moje sigurno mjesto gdje sam mogla promišljati o sebi, ali i o drugima. Tu sam se oslobađala strahova. Možda je pokretač bio čežnja, odnosno radoznalost, težnja da sebi i drugima objasnim osjećanja, događaje ili potreba za stvaranjem istinskih prijateljstava sa kojima će započeti jedno novo doba u našem radu. Javno istraživanje ženskih problema doprinosilo je boljem razumijevanju feminizma na ovim prostorima. Pomagalo je da nadvladam egzistencijalni kukavičluk zavisnosti i ohrabrilo me da na sebe preuzmem odgovornost da pravim prostore u kojima ću zajedno sa drugim ženama slobodna promišljanja preinačiti u odgovornost prema različitosti".

Mapiranjem ženskih tema u širokom rasponu sadržaja od društvenih i humanističkih nauka do umjetnosti, pomogla je da nas javnost prepozna kao studij o ženama, feminizmu i ženskom znanju. Od drugih obrazovnih programa razlikovali smo se po sadržaju, obliku i ciljevima u osposobljavanju za naučni rad i aktivistički angažman. Fokus je bio na slobodi izbora i vlastitoj kreaciji svih zainteresiranih, kako bi se osigurao siguran prostor za otvorenost u redefiniranju pojmova unutar naučnih disciplina kao što su književnost,

istorija, sociologija, antropologija te kritika mizogene tradicije u filozofiji. Preispitali smo praksu, teoriju i tretman žena u institucijama posebno kada su u pitanju ljudska prava, nasilje nad ženama i žensko zdravlje. Ženske studije afirmišu aktivističko znanje, feminističke principe i osobni pristup u razumjevanju i prihvatanju drugog i drugačijeg stava od ukorjenjenih stereotipa i predrasuda o ženama i ženskim ulogama u porodici i društvu.

Većina polaznica i polaznika ženskostudijakog programa nije bila upućena u znanja o mnogostrukosti muškoženskih svijetova, o isprepletenosti jezika, kultura i običaja. Većina njih kao i tradicionalne naučne discipline prenosila je” slijepa “ znanja o polu/rodu koja su utvrđeni simbiotski obrazac određen patrijarhalnom kulturom, religijom i državom.

Učestvujući u obrazovnom programu Ženskih studija, i žene i muškarci su razumjele/i da se politička i normativna regulacija jednakosti žena i muškaraca nužno susreće sa problemom razlikovanja formalne od stvarne jednakosti. Stvarna jednakost mora biti osjetljiva na povrede ličnog integriteta ,socijalne deprivacije i mogućnostima pristupa resursima.

U ovih proteklih šesnaest godina uticale smo na razumjevanje feminizma i rodnih politika u Bosni i Hercegovini kroz različite aktivnosti vezane za poticanje ženskog obrazovanja u formi ženskih studija. O feminizmu, javnost je govorila kao o fantaziji ili mržnji prema muškarcima. Feministička misao i praksa, predstavljena kroz aktivnosti ženskostudijakog programa, oslobodila je i žene i muškarce od sekstističkog razmišljanja, podređivanja i marginalizacije a u korist jednakosti , pravde i istine da smo svi/e rođeni/e jednakima. Feminizam je dodirnuo njihova srca a feministička misao i teorija stvorili su temelje za propitivanje i mjenjanje vlastitog mišljenja o problemima žena i muškoženskim odnosima u porodici i društvu.

Feministkinje šire drugačije spoznaje i njihova riječ je utemeljena u životnosti ličnog angažmana što uvijek otvara put ka novim izumima u rješavanju svakodnevnih ženskih problema. Feministkinje se prepoznaju po životnim ulogama, političkim govorima, različitim modelima angažiranja, po načinima upotrebe diskursa kao i po tipu kritike.

Program ženskih studija u Bosni i Hercegovini, utemeljile su vlastitim angažiranjem Žarana Papić i Biljana Kašić koje su nas podstakle da iskustva preživljavanja u teškim okolnostima i podjeljenim zajednicama , pretočmo u nova znanja i novi smisao života. Nada Ler Sofronić je ženske bosanskohercegovačke autobiografije teorije i iskustva sročila u prvi koncept koji kritikuje muške politike koje proizvode nasilje protiv žena. Milica Kajević i Radmila Sekulić, u skladu sa tim konceptom, organiziraju prve radionice protiv diskriminacije i marginalizacije žena. Nirman Moranjak Bamburać, Jasna Bakšić Muftić i Jasminka Avdispahić Babić otvaraju prostor za institucionalizaciju ženskostudijakog programa. Osnovni obrazovni program

ženskih studija organizovale su i vodile aktivistkinje/i i akademičarke/i¹ iz Bosne i Hercegovine i regije koje/i imaju iskustva u kreiranju multidimenzionalnog pristupa o ženskom subjektivitetu i angažiranju u složenim odnosima ženske emancipacije, nacionalizama, demokratije i feminizama.

Uz kontinuirani obrazovni program organizirali smo i druge aktivnosti u saradnji sa nevladinim organizacijama iz Banja Luke, Bihaća, Tuzle, Mostara, Foče, Višegrada, Bijeljine, Stoca i Zagreba kao što su radionice u lokalnim zajednicama za žene, djevojke i djevojčice, regionalnu konferenciju o ulozi žena u definiranju ženskostudijskih programa, seminar o civilnom angažiranju i odgovornosti i više tribina za studente Univerziteta u Banja Luci, Tuzli, Bihaću, Sarajevu i Mostaru. Ovdje je svako vrijedno spomena i izdavanje časopisa Patchwork kojeg su osmislile i uređivale Nirman Moranjak Bamburać, Jasna Bakšić Muftić, Jasminka Babić Avdispahić, Angelina Šimić, Alma Suljević, Ajla Demirović i Damir Arsenijević. Od 2013 godine izdavanje časopisa je preuzeo Centar za interdisciplinarnu studiju Univerziteta u Sarajevu u okviru magistarskog programa Rodnih studija uz veliko zalaganje i podršku urednica Nejre Nune Čengić i Gorane Mlinarević kao i ostalih članova/članica uređivačkog kolegija, Jasminke Babić Avdispahić, Jasne Bakšić Muftić, Zlatana Delića i Uge Vlajsavljevića.

Od 2003.godine Program ženskih studija u B&H, nosi ime Žarane Papić, naše prijateljice i podržavateljice koja je sve od kraja 1997. do septembra 2002. aktivno stvarala preduslove za nastanak i opstanak ženskostudijskog programa. Žarana Papić je bila i ostala nezamjenjivi element egzistencije ženskih studija u BiH a sjećanje na njen rad je naš doprinos otimanju i (ne)utopljanju od zaborava.

¹Lepa Mladenović, Žarana Papić, Biljana Kašić, Nada Ler Sofronić, Svjetlana Fabjanč, Selma Hadžihalilović, Nada Mašić, Ljubomir Berberović, Vojka Smiljanić Đikić, Sonja Lokar, Snježana Ler, Elisa Helms, Maja Uzelac, Dženana Karup, Zorica Mršević, Mirjana Lukač, Dunja Blažević, Lejla Hodžić, Jasminka Babić Avdispahić, Ugo Vlajsavljević, Nirman Moranjak Bamburać, Jasna Bakšić Muftić, Svetlana Đurković, Jadranka Miličević, Ranko Milanović Blank, Radmila Sesar, Miodrag Živanović, Nada Mladina, Vesna Popović, Jasmina Bajramović, Zilka Spahić Šiljak, Amila Pustahija, Ljupka Kovačević, Valentina Pellizzer, Nejra Nuna Čengić, Danijela Dugandžić Živanović, Alma Suljević, Saša Gavrić, Mirjana Musić, Memnuna Zvizdić.

Nada Ler Sofronić

MISLITI, STVARATI I ŽIVJETI FEMINIZAM-ŽARANA PAPIĆ²

Deset je godina prošlo od smrti Žarane Papić. Rodjena u Sarajevu 4 jula 1949, umrla u Beogradu 10 septembra 2002. Opšta mjesta o Žarani- bila je sociologinja, antropološkinja, profesorica na Filozofskom fakultetu u Beogradu i na Ženskim studijama diljem regiona. U istoriji jugoslovenskog feminizma Žarana Papić slovi kao jedna od njegovih pionirki. Postavila je visoke feminističke standarde kako u teoriji tako i u aktivizmu, boreći se istovremeno za ravnopravnije i pravednije društvo.

Ja na ovoj tribini danas govorim iz dva razloga : prvo, jer me za Žaranu vezuje zajednička bogata i uzbudljiva feministička prošlost i drugo, jer sam Žaranu, svoju mladju koleginicu, drugaricu lično jako voljela i cijenila.

Cijenila sam je i voljela stoga što je zaista bila *rara avis in terris*-rijedak spoj akademskog i aktivističkog- kako je mislila, tako je pisala, kako je pisala tako je djelovala, kao je mislila i pisala, tako je živjela svoj javni i privatni život. Nije bilo one, nama nažalost toliko poznate, diskrepance između deklariranih teorijskih stajališta i iskaza i njenog javnog angažmana i ličnog i političkog života.

Budući da sam bila njena starija koleginicu u sebi sam je uvijek ocjenjivala kao djevojku sa stavom i ličnom odvažnošću da taj stav iskaže javno. Sa svim rizicima koje takav čin podrazumijeva. A to nije tako česta pojava, priznaćemo.

Feministička kritika patrijarhata u socijalizmu – „Proleterci svih zemalja, ko vam pere čarape?“

U javnosti i istoriji našeg feminizma je manje više poznata činjenica da smo zajedno osmislile i organizirale Prvu međunarodnu feminističku konferenciju na tlu socijalističkog svijeta – seminar pod naslovom ***Drug-ca žena Žensko pitanje-novi pristup? sa onim čuvenim motom „Proleterci svih zemalja-ko vam pere čarape“*** (Studentski kulturni centar, Beograd, 1978).

Poznato je i to i da je ta konferencija značila radikalni preokret. Značila je kritiku dotadašnjeg partijsko-birokratskog pristupa ženskom pitanju i organizovanju žena u realnom socijalizmu jugoslovenskog tipa. Tada je feminizam u Jugoslaviji burno izašao u javni prostor i definitivno ga, uprkos otporima, osvojio. Zajedno smo postavljale intelektualne i aktivističke temelje tzv drugog talasa lijevo orijentisanog feminizma kod nas.

² Redigovana riječ izgovorena na Tribini Sjećanja na Žaranu Papić u organizaciji Žene ženama, program ženskih studija "Žarana Papić" Sarajevo i Centra za ljudska prava Univerziteta Sarajevo.

Formirale smo krug feminističkih teoretičarki, akademičarki, poslenica u kulturi i medijima, i aktivistkinja/a iz cijele Jugoslavije, a što je teorisko-metodoški i praktično najznačajnije, otvorile smo put za toliko potrebnu feminističku kritiku patrijarhata u socijalizmu i potstakle kritičko preispitivanje marksističke teorije, ili tačnije rečeno dogmatskog marksizma, kroz rodnu optiku. Ono što nas dvije privatno vezuje, jeste moj lični odnos prema Žarani kao izuzetno vrijednoj, mudroj, hrabroj, dobroj, učenoj, i nadasve možda čak i pretjerano samokritičnoj mladjoj kolegici visokih etičkih principa i sjajnih ljudskih osobina. Ukratko voljela sam je i cijenila. Žarana je dio moje vlastite prošlosti u nezavisnom Ženskom pokretu u Jugoslaviji kome obje pripadamo- i dio je moje lične i političke prošlosti i sadašnjosti.

Moj prvi susret sa Žaranom

Kada sam doputovala iz Sarajeva u Beograd 1977 ili već 1978 godine (bila sam tada asistentkinja na Fakultetu političkih nauka) preporučeno mi je da posjetim mladju, agilnu kolegicu Žaranu, sociologinju, poznatu u ljevičarskim krugovima i alternativnim aktivnostima u Studentskom kulturnom centru i da se baš sa Žaranom konsultujem o svojoj ideji o konferenciji koja bi okupila žene Istoka i Zapada koje teorijski i praktično problematiziraju patrijarhat u sistemima u kojima žive. Među novim socijalnim pokretima, neofeminizam se tada već artikulisao kao jak agens progresivnih društvenih i kulturnih promjena u svijetu. Činilo mi se da je Studentski kulturni centar bo najpogodnije mjesto za takvo jedno alternativno zbivanje.

Tako sam prvi put vidjela Žaranu. Posjetila sam je u njenom stanu u Beogradu u Baba Višnjinoj ulici gdje je stanovala sa mamom Milenom. Vrata mi je otvorio mršavi djevojčurak- tako sam je tada doživjela- lijepog, pametnog lica, inteligentnih zelenih očiju. Njena soba je od poda do plafona bila pretrpana knjigama i časopisima, a na podu rasprostrti *Vidici*, sa svojim čaršaf- formatom, pa *Studnet*.

Oduševljeno je prihvatila ideju, sprijateljile smo se i sve je krenulo. Organizaciju tog velikog ženskog skupa koji je uskovitlao javnost i poslije koga ništa više nije bilo kao prije, iznijele su na svojim plećima **Žarana Papić** i **Dunja Blažević**, tadašnja agilna direktorica Studentskog kulturnog centra. Tako je počelo.

Neke sasvim privatne slike koje su mi se urezale u sjećanje

Puno godina poslije toga, sjećam se kako me vodala po Budimpešti gdje smo se zadesile na nekom regionalnom feminističkom skupu, da pronadje čarapice za mamu Milenu- one plitke, što se stavljaju u cipele, u Beogradu ih nije bilo. I kako ju je zvala više puta dnevno da vidi kako je, jer je mama dugo болоvala. Brižna, dobra, kćer, odgovorna djevojka ova Žarana mislila sam. Umrle su iste, 2002 godine.

Kada sam čula za Žaraninu smrt, naravno nisam vjerovala, mislila sam da je neka zabuna, a kad sam shvatila da nije riječ o zabuni, pomislila sam kako nas, koje smo istovremeno snažne i krhke, odvažne i ranjive, rat ubija sa odloženim djelovanjem.

I još jedno sasvim lično sjećanje: Žarana Papić mi je dvadesetak godina nakon naše čuvene Konferencije, kad je rat u Jugoslaviji još buktao, doslovno spasila život. Bile smo na regionalnom feminističkom seminaru, opet u Budimpešti. U sred noći mi je jako pozlilo, borila sam se za dah, sama u sobi. Nekako sam dobila njenu sobu i jedva rekla „Zlo mi je“. Dojurila je kao andjeo spasilac odmah, jer je bila budna –pisala je uglavnom noću. Pozvala recepciju, hitnu pomoć, već sam se gubila, davala mi lijekove, brinula o meni sve dok nisam stala na noge i mogla putovati nazad!

Govoriti o Žarani danas i ovdje

Potrebno je sjećati se i ne zaboravljati godišnjice. Kultura sjećanja je nešto što našem feminizmu jako nedostaje. Šta više, rekla bih, naš feminizam ili feminizam pod navodnicima, često njeguje upravo auprotno-kulturu amnezije, a dosta često i „preradu“ istorije.

Lično ne volim ritualne, romantizirane reminiscencije, a nije ih voljela ni Žarana. Mislim da u našem pokretu, više nego ikada, godišnjice treba da budu povod za kritičko sagledavanje sistema, kulture, politike kakve su one danas i ovdje. Jer samo sjećanje nema mnogo smisla ako ono ne polazi od konteksta u kome se sjećamo-mjesta i vremena u kome se sjećamo. Tek tada sjećanje prestaje biti samo ritual, forma, lijep manir i postaje vodič za razumjevanje onoga što živimo danas.

Zato ovo što govorim danas, 10. Septembra 2012 u Sarajevu, nije samo osvrt na jednu sjajnu ličnost u istoriji ex jugoslovenskog i postjugoslovenskog feminizma i Ženskog pokreta, nego i povod da Žaraninim tragom aktueliziramo bar neka od ključnih pitanja našeg danas i našeg ovdje, gledanog kroz žensku-feminističku optiku. Jer žensko pitanje i danas postoji, a u mnogim aspektima još je i zaoštrenije nego kad smo mi počinjale našu avanturu.

Naime, kada se pominjemo početaka neofeminističkog pokreta kod nas i u svijetu osamdesetih, njegovih nesumnjivih utopijskih energija i emancipatorskih potencijala, moramo se pitati gdje su te energije danas-ima li ih, a ako se čini da su presušile, jenjale-zašto je to tako. Je li feminizam izgubio emancipatorski potencijal i šansu da bude jaki agregat stvarnog društvenog preobražaja, istinske egalitarizacije i demokratizacije ili se uklopio u zadate okvire neoliberalnog kapitalizma, „endžioizirao“ i izgubio snagu pokreta? Zar nas postojanje bolnog ženskog pitanja i danas, ne podseća da je negdje možda napravljena krupna greška na štetu pokreta i na štetu žena, na štetu manjina i svih diskriminiranih i marginaliziranih, na štetu svih onih koji su lišeni društvene moći?

Postoji li danas kritična masa žena kojima je feminizam životni credo, a ne (ponekad vrlo unosno) zanimanje ili epizoda u vlastitom životu? Postoji li kritična masa žene koje doista

misle, stvaraju i žive feminizam, spremne da sa tog stanovišta odvažno kritikuju sistem i društvene odnose moći?

Naravno, uz ogromne rizike i traume koje im na kraju vrlo često prerano dodju zdravlja i glave.

I najzad dakle pitanje koje se neizbježno postavlja nama feministkinjama danas i ovdje.

Imamo li danas feminističkih teorijskih kapaciteta i lične i političke hrabrosti da osvjetlimo spregu patrijarhata i liberalnog „od zida do zida“(N. Fraser) kapitalizma? Imamo li progresivnog ženskog pokreta? Pravimo li od feminizma performanse i biznis i registrujemo NGOs koje se bave problemima žena (nekad manje , nekad više ozbiljno) ne propitujući strukturne odnose moći u drušvu i ne dovodeći u pitanje vladajuću paradigmu? Imamo li u tzv feminističkim krugovima viziju drugačijeg društva? Imamo li danas viziju alternative?

Ka kritici društva kroz rodnu optiku. Da budem sasvim jasna.

Žaranin teorijsko-aktivistički pristup je pretstavljao prije svega **društvenu kritiku** u spolnom/rodnom ključu, demistifikaciju i dekonstrukciju sprege patrijarhata i birokratskog socijalizma koji je žensko pitanje stavljao pod tepih.

Nešto kasnije, Žaranin je feminizam imao u fokusu kritiku sprege nacionalizma, patrijarhalizma i tradicije i značaja te sprege za ono što će nam se petnaestak godina kasnije desiti sa raspadom Jugoslavije i kravim ratom. U vrijeme raspada SFRJ početkom 1990-tih Žarana Papić je pripadala onom manjem broju intelektualne elite koja je odbacila rat i nacionalizmi i etnički konflikt. Za vrijeme rata pokretala i učestvovala u antiratnim aktivnostima.

Feminističko razumijevanje prirode konflikta koje ukazuje na spregu između nacionalizma, patrijarhalizma i rata, učinilo je da smo bile pelcovane od nacionalizma, održavale veze i naravno patile jer je naše mišljenje bilo manjinsko i takvo je i ostalo, a mnoge su kad je raspad Jugoslavije krenuo u svojim nacionalističkim sredinama čak proganjane kao vještice iz svojih sredina. (Slavenka Drakulić, Vesna Kesić, Dubravka Ugrešić i Rada Iveković, na primjer.) Žarana je postavila i temelje alternative akademskom mainstreamu . Bila jedna od osam žena koje su osnovale Beogradski centar za ženske studije 1992 godine, kao alternativno mjesto za ženske intelektualne i antiratne aktivnosti na kojima sam kasnije i sama na njenu preporuku i poziv predavala.

Centar za ženske studije i Rekonstrukcija Ženski fond organizuju takodje danas, 10. Septembra, u Beogradu večer sjećanja na Žaranu. Biće promovisana i knjiga sa njenim tekstovima od 1977-2002. Žao mi je što ne mogu istog dana biti i tamo ovdje-ipak mislim da je iz više razloga važnije da budem i govorim upravo o u Sarajevu.

Žarana Papić- nasljeđe i ostavština

Žarana Papić je bila jugoslavenska sociologinja-antropologinja, profesorka fakulteta, jedna od osnivačica feminističkog pokreta u Jugoslaviji, suosnivačica (1992) beogradskog Centra za ženske studije. Žarana Papić je pripadala prvoj posleratnoj generaciji jugoslovenskih feministkinja i imala je ogromnog uticaja na razvoj mlađih generacija a pamtićemo je po



tome što je postavila visoke standarde kako u teoriji tako i u aktivizmu, boreći se za ravnopravnije i pravednije društvo. Tokom života njen izgled kao i njena ličnost odavali su snagu i krhkost, hrabrost i integritet. Bila je žena jedinstvenog stila i rafiniranost, kosmopolitkinja koja je mnogo putovala i održavala veze sa mnogobrojnim kako na

prostorima bivše Jugoslaviji tako i u inostranstvu. Žarana Papić je rođena u Sarajevu 4. jula 1949 god. U Beogradu je živjela od 1955 godine do svoje smrti 10 septembra 2002.godine.

Žarana Papić je maturirala 1968 godine kao učenik generacije u petoj beogradskoj gimnaziji a diplomirala 1974 godine na katedri za Sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Magistrirala je 1986 godine sa temom "Feministička kritika sociologije" na odjelejnju za antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Doktorirala je sa tezom: "Dijalektika pola i roda - priroda i kultura u savremenoj socijalnoj antropologiji" i dobija mesto docenta na istoj katedri. Žarana je redovno predavala Socijalnu i kulturnu antropologiju i Studije roda kao izborni predmet. Njen doktorat je objavljen 1997 pod nazivom: "Polnost i kultura: telo i znanje u savremenoj antropologiji. Kao članica savjetodavnog odbora Centra za ženske studije bila je u orgazicionom komitetu prve istočno evropske feminističke konferencije : Šta možemo da učinimo za sebe? koja je održana u junu 1994. Takođe je bila osoba za kontakt iz Srbije za Evropski forum lijevo orjentisanih feministkinja. Bila je članica uredništva (1995-2002) časopisa Ženske studije beogradskog Centra za ženske studije i glavna urednica časopisa Sociologija (1995-1997). Sredinom 90tih kao stipendistkinja HESP-a, saradivala je na Programu rod i kultura na Centralno evropskom univerzitetu u Budimpešti a zimu 1996 provela je u Francuskoj u Laboratoriji za socijalnu antropologiju College de France u Parizu. Od 1998 Žarana je koordinirala projekt saradnje Centara za ženske studije zemalja bivše Jugoslavije i Francuske.

Nasljeđe koje nam je ostavila

Mnogo je Žarana putovala i bez problema uspostavljala komunikaciju na svim meridijanima. Napisala je tri knjige i objavila veliki broj tekstova, samostalno ili u koautrstvu sa drugima. Njen izbor života je bio povezati praksu i teoriju feminizma u privatnom i javnom životu. Nikad nije pristajala da bude u centru pažnje, govorila je uvijek o drugim i njihovom iskustvu. Jedan od posljednjih tekstova Žarane Papić nosi naslov "Bosanke, Albanke i Romkinje su naše sestre: Feministička politika u Srbiji". Posthumno joj francuska vlada dodjeljuje Palmes Academiques i dobija zvanje Chevalier dans l'Ordre des Palmes Academiques. 2003. godine Centar za Ženske studije u Beogradu je dobio Legat Žarane Papić, koji sadrži preko 2000 naslova kao i materijal i dokumentaciju od neprocjenjive vrijednosti za istoriju ženskog i feminističkog pokreta u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji a Ženske studije "Žarana Papić" Udruženja Žene ženama u Sarajevu preko 100 knjiga i materijala iz osobne biblioteke.

Citati iz knjiga ili članaka-vrijednost nemjerljiva kada govorimo o identifikaciji ženskog subjekta. U knjizi "Polnost i kultura" Žarana kritikuje savremena shvatanja opozicije priroda/kultura i kaže: *"Kutura je utisnuta u našu krv, u naše meso, u naše kosti. Žena je vekovima gradila svoju prirodu i nalazila svoje ostvarenje samo u sferi privatnog – u porodičnom prividu, jedinog oblika njenog postojanja. Ali, utopljena u privatnost i udaljena od širih društvenih tokova, isključena iz proizvodnog procesa, iz razumevanja i kontrole svojih reproduktivnih funkcija i dokinuta za aktivno stvaranje preduslova vlastite egzistencije, žena je predstavljala nezamenljivi element samoobnavljanja svakog društvenog poretka, jer porodica ima bitni zadatak reprodukcije ljudskih kvaliteta u skladu sa dominantnim odnosima u društvu"*.

U članku "Nacionalizam, patrijarhat i rat u bivšoj Jugoslaviji", Žarana piše o raznim nacionalističkim ideologijama koje su promovisale agresivnu i nasilnu muškost čije je varvarsko ponašanje opravdano u ime nacije. Kada se ljudska prava tako unište, ženska prava se brišu i žene se svode na supruge i majke koje obezbjeđuju buduće braniocce naroda. Ona zaključuje da je u uslovima rata rodna politika definisana tako da se muškarci uglavnom nalaze na bojnopolju a žena u kući.

Knjiga Žarana Papić. Tekstovi 1979-2002 predstavljaju presjek kroz njeno djelo. U njoj je sabrano 18 tekstova, dva intervjua i puna bibliografija njenih objavljenih radova. Knjigu zajedno izdaju Centar za studije roda i politike (www.zenskestudie.edu.rs), Rekonstrukcija Ženski fond (www.rwfund.org) i Žene u crnom (www.zeneu-crnom.org).

Eksperimentalni film **To je moj izveštaj vama** sadrži citate i autentične audio materijale iz Žaraninih tekstova, razgovora i predavanja. Film je preveden i na znakovni jezik sa idejom kontinuiranog preispitivanja misli i jezika. Produkcija i ideja za film Rekonstrukcija Ženski fond.

Stipendije Žarana Papić je program finansijske podrške aktivistkinjama/ akademkinjama za sticanje znanja, regionalnu i globalnu razmjenu iz oblasti rodni/ženskih pitanja (www.rwfund.org). pitanja.

DRUDI DIO

Ženske studije u praksi

Finalni tematski eseji
Generacija 2010/2011

Lejla Hasandedić

Feminizam i psihologija
(feministička psihoterapija)

Na pitanje šta je feminizam veoma je teško dati odgovor. Naime, nije jednostavno jednom definicijom, jednim jednostavnim zahvatom, obuhvatiti obilje praksi i široko teorijsko polje koje se otkriva u ovom pojmu. Feminizam je – kao i mnogi drugi „izmi“ pokret, ideologija, lično uvjerenje, mreža teorijskih pozicija, polazna tačka u razmatranju fenomena koji se više i ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih aktivnosti čiji je cilj pospješene položaja u kojem se žene danas nalaze, a nerijetko i pokušaj da se historija pročita drugačije, da se iz njenog tkanja „izvuku“ neka nevidljiva mjesta koja bi mogla poslužiti kao putokaz za buduće prakse. Feminizam ima svoje početke u koje je upisana njegova buduća historija, a to je historija stalnih uspona i padova, ponekih iznevjerenih i ostvarenih očekivanja, konstruisanja novih poredaka i dekonstruisanja postojećih, historija spora sa pisanom historijom, sporova sa ustanovljenim sistemima vrijednosti, i sporova među samim ženama koje su gradile feminizam širom svijeta u posljednja tri stoljeća.

U XVIII stoljeću jenjava neprikosnoveni utjecaj religije u svjetovnim stvarima, prosvjetiteljska reforma javnog mijenja sve više uzima maha, štampane informacije postaju prvi put široko dostupne, u Evropi polako počinju da se formiraju nacionalne države, gradovi se uvećavaju velikom brzinom usljed sve brojnijih migracija, kapitalistički način ubrzano istiskuje sve ranije oblike proizvodnje, raznovrsna otkrića se nezaustavljivo umnožavaju – napravljeni su prvi klaviri, parne mašine, termometri, telegrafi, podmornice, katanci, bicikli, a apsolutni vladari prvi put osjećaju masovno nezadovoljstvo naroda. Dvije revolucije Američka i Francuska, sasvim će izmijeniti tok historije zapadnog svijeta, a, samim tim, i svijeta uopće. (prema, Zaharijević, 2008) Uprkos tome što se čovečanstvo „priziva razumu“ i, kako bi prosvjetitelji rekli, najzad odlučuje da ga samostalno koristi, jedan od najdrevnijih temelja društvene kohezije, dominacija muškaraca nad ženama, ostaje nepoljuljan. Spolna razlika koja ženama dodjeljuje niže mjesto u vrijednosnom smislu, i dalje služi kao objašnjenje zbog čega ženama nije mjesto u javnosti – u politici, zakonodavstvu, obrazovnim, kulturnim i verskim ustanovama. Žene su, „po prirodi“ slabiji spol, i tu prirodnu/božansku hijerarhiju ljudi ne mogu i „ne treba“ da mijenjaju. Upravo na osnovu različitih, a opet sličnih tumačenja spolne razlike, Švicarke nisu osvojile pravo glasa sve do 1971. godine; žene širom Evrope nisu mogle da budu svedokinje pri potpisivanju dokumenata: Francuskinje nisu imale pravo staranja nad sopstvenom djecom svedo 1907. godine; francuski zakon je propisivao obavezne različite obrazovne sisteme za dječake i djevojčice sve do 1925. godine; Englezi su do 1870. godine odgovarali za zločine koje bi počinile njihove supruge; a do pred Drugi svjetski rat mnoge Evropljanke nisu mogle rade, odlaze na ljekarski pregled, upišu fakultet, otvore račun u banci, dobiju pasoš ili vozačku dozvolu „bez muževine dozvole“. (prema, Zaharijević, 2008) Feminizam se, dakle, javlja u doba kada se sve mijenja, sve osim položaja žena.

XIX stoljeće ostaje upamćeno kao period progresiva, optimizma, naizgled neuzaustavljivog uspona nauke, nastanka svjetskih imperija, i prvog organizovanog djelovanja žena u historiji.

Pitanje građanstva i političkih prava i dalje ostaje u prvom planu ove borbe, iako se u XIX stoljeću o njima prije svega govori iz vizure institucije braka, moralnosti i seksualnosti. Da bi žene bile građanke, odnosno da bi imale mogućnosti učešća u javnoj sferi, mogućnosti odlučivanja o njoj i njenog definisanja, one su morale biti prepoznate kao pravna lica. To pravo, međutim, nije pripadalo udatim ženama, to jest najvećem broju žena širom svijeta. Utoliko se priča o feminizmu u XIX stoljeću načelno vezuje za pitanja nezavisnosti, prava narad, prava na posjedovanje svojine i prava na razvod. Jer sve dok je važila maksima po kojoj su „muž i žena jedno, a to jedno je muž“, pitanje ženske emancipacije nije se moglo razlučiti od pitanja bračnog ugovora. Iako se njena patrijarhalna priroda ne mijenja, bračna ustanova u ovom periodu ima vrlo proturiječan položaj u odnosu na ranija razdoblja. Ideal pobožne „majke valjanog republikanca“ koja treba da razvije i očuva moralne vrijednosti i vrlinu muškarca/građanina, u javnom diskursu se nikada nije više podsticao. Brak je značio napredak vrste i jamčio je zdravlje društva.

Feministički aktivizam izrasta iz ove duhovne klime. Prve feministkinje su mahom udate, ugledne bijele žene iz srednje ili više klase, čiji utjecajni supruzi (i/ili očevi) odobravaju njihovo djelovanje poput, Harriet Taylor Mill, Millicent Fawcett i Emmeline Pankhurst.

Prve feministkinje su zapravo veoma taktično manevrisale pitanjima morala, pažljivo birajući retoriku koja je najčešće isključivala i inače društveno neprihvatljive prakse i slojeve. Kadasu prvi put organizovano počele da lobiraju za pravo glasa, moralna superiornost žena, čije je porijeklo u bitno ženskim/majčinskim vrlinama – čistosti, nežnosti, brizi za druge – postala je glavni adut u ovoj borbi. Ukoliko se ženama da pravo glasa, država će biti uređena kao porodica (u kojoj će muškarac biti glava, a žena srce), što državi obećava moralnu reformu i nacionalnu obnovu. Moralnost je ključ za razumijevanje različitih stavova i praksi prvih feministkinja: iz načina na koji se moralnost tumačila, formirao se i njihov odnos prema braku, ženskom „ropstvu“, muškoj seksualnosti, ali i način formulisanja zahtjeva za pravo glasa. (prema, Zaharijević, 2008)

Nakon ovog perioda dolazi do pojave sve većeg broja ratova. U tom periodu žene svoju borbu za prava stavljaju u drugi plan i pokušavaju pomoći svojim državama koje su u ratu. I upravo u tim trenucima kada svjetske sile postaju svjesne da rat neće trajati 3 mjeseca i da se obrađivanje zemlje i proizvodnja moraju nastaviti, žene nenadano dolaze do manevarskog prostora za svoj razvoj. Naime one se uključuju, ulaze u tvornice, obrađuju zemlju i na kraju pronalaze svoje mjesto i u vojsci. Upravo ovaj period predstavlja ključnu fazu u kojoj je poljuljan patrijarhat i žene su dobile priliku da budu „glava“ kuće i uključe se u rad na svim poljima ljudskog djelovanja. One su dobile pravo glasa za koje su se borile i postavlja se pitanje da li je to kraj borbe. Međutim kada se rat završio i iza sebe ostavio promijenjene odnose, muškarci su nastojali ženama njihovo pravo glasa prikazati kroz prizmu smrti njihovih sinova. Dakle žene su dobile pravo glasa zato što su bile majke heroja, a ne zato što su to pravo oduvijek trebale imati. Slična situacija se ponavlja i nakon Drugog svjetskog rata kada dolazi do razvoja Baby boom generacije, jer žene ponovno postaju instrument za izgradnju novog društva i apelira se nanjihovo „vraćanje u kuće“. Tada ženama postaje jasno da borba za njihova prava tek počinje.

Prigušeni glas feministkinja u XX stoljeću počinje se čuti kroz ponovno propitivanje historije, književnu kritiku itd. Činjenica da žene dijele istu biološku strukturu, pružala je prirodnu osnovu za ujedinjenje svih žena, bez obzira na razlike koje među njima postoje. Činjenica da

još uvijek živimo u patrijarhalnom sistemu, ali da su žene prozrele da je rod društveno konstruisana kategorija, omogućuje im sestrinsku solidarnost u borbi protiv nametnutih zahtjeva ženskosti i osnovu za stvaranje nekog boljeg ili sasvim drugačijeg sistema vrijednosti. Srž feminizma šezdesetih i sedamdesetih godina XX stoljeća postaje esencijalistička politika identiteta, zasnovana na pretpostavci da je za sve žene ovoga svijeta odlučujuće što su žene, a da su odlike poput boje kože, klasnog statusa, sposobnosti tijela i duha, seksualne orijentacije, starosne dobi, dijela sveta iz kojeg dolaze itd., sekundarne, pa čak i sasvim nebitne – zajednička je, uz neznatna odstupanja, svim njegovim vidovima. Drugim riječima, čak i kada se javljaju kritike različitih feminističkih pozicija, ta kritika nije kritika „iznutra“, već je to kritika teorijskih i ideoloških okvira u koje se feminizmi smještaju. Međutim ova idilična ideja dolazi u pitanje odnosom feministkinja prema lezbejkama. Naime, feministkinje se skrivaju iza lezbejstva pokušavajući muškarcima dokazati da im oni nisu ni potrebni. Dok s druge strane lezbejke jedino sebe smatraju pravim feministkinjama. Početkom osamdesetih godina XX veka, javljaju se sve brojniji glasovi crnih feministkinja koji će doprineti temeljnoj promijeni kursa feminističkog pokreta. Ideologija sestrinstva je toliko dovedena u pitanje tekstovima crnih feministkinja, da je ova kritika iznutra prijetila razaranjem svega stečenog i zaustavljanjem naizgled nezaustavljivog hoda feminističkog pokreta. Frazu Sisterhood is global (Sestrinstvo je globalno), crne feministkinje su najoštrijesuočile s pitanjem: „Kada kažemo sestrinstvo, na koje mi to sestre tačno mislimo?“

Pitanje rasizma unutar feminizma postalo je jedno od najškakljivijih pitanja u kojem se umnogome očituje paradoksalnost pokreta. Žene koje su se u XIX i početkom XX stoljeća borile za pravo glasa, rijetko su, kako bismo danas mogli pretpostaviti, na umu imale univerzalni zahtjev koji je u svim ženama prepoznavao ljude, pa samim tim, na nekoj hijerarhijskoj ljestvici vrijednosti ni svim ženama nije dodjeljivao jednak status. Britanske sifražetkinje su tako pružale zdušnu podršku brutalnoj imperijalističkoj politici, koju je gotovo po pravilu pratila politika „naučnih dokaza“ o inferiornosti osvojenih „rasa“.

Osamdesete stoga počinju ponovnim preispitivanjem iskustva, odnosno različitih iskustava uglavnom sa margine, čime se odlučno nalaže odustajanje od nekakvog „ženskog“ iskustva na kojem je potom izgrađena fiktivna, apstraktna konstrukcija, nazvana Ženom. Da bi sestrinstva uopće moglo biti, to je bila poruka crnih feministkinja, mora se odustati od iluzije da postoji jedinstveni identitet Žene. Alternativa politici identiteta izumljena je na univerzitetima, uz rađanje novih teorijskih disciplina, kakve su queer i postkolonijalna teorija, crnačke studije ili studije etniciteta. A ta defragmentacija znanja sasvim odgovara novoj ideji politika razlike. Na početku XXI stoljeća, kada žene širom svijeta uživaju prava i mogućnosti o kojima prve feministkinje nisu mogle ni da sanjaju, za feminizam još uvijek ima mesta. Za to je zaslužno društvo koje se i dalje sporo mijenja i teško odriče tradicionalnih obrazaca; za to su odgovorne žene i muškarci koji različito žive promijene uslovljene feminizmom; za to je, najzad, odgovoran sporni karakter želja koje u ženski pokret ulažemo, mogućnosti koje nam se nude, vizija budućeg društva i feminističke prošlosti koja nam služi kao uzor.

Gdje je tu psihologija?

„Kada postoji raskorak između svijeta kako ga žene doživljavaju i riječi koje su im date da razumiju svoje iskustvo, žene imaju malo alternativa da se ne osećaju ludim“. (Penfold & Walker)

Psihologija je nauka koja je dobila naziv od riječi psihe što znači duša i logos što znači nauka. Iako nam se na prvi pogled može učiniti da se psihologija jednostavno može definisati kao nauka o duši, to baš i nije tako jednostavno. Po pravilima logike definicija mora sadržavati jasno definisane pojmove, a pojam „duše“ je apstraktan pojam koji nije jasno definisan. Zbog toga jedna od najprihvatljivijih definicija psihologije danas glasi: „Psihologija je nauka o doživljajima i o ponašanju koje je odraz tih doživljaja.“ (Petz, 2001) Iako su ljudi od samog postanka bili zainteresovani za teme koje obrađuje savremena psihologija, psihologija postaje nauka tek 1879. godine kada je Wilhelm Wundt osnovao prvi psihološki laboratorij. Od tog događaja pa do danas psihologija se razvija i postaje naukom koja zalazi u sve pore ljudskog života i njegove ličnosti. Uspoređujući njen historijski razvoj sa razvojem feminizma možemo reći da su imali jednako trnovit put. Naime, psihologija se za svoje mjesto u nauci borila sa filozofijom i medicinom kao i žene sa muškarcima za svoj položaj u društvu. Uvod za priču o feminizmu i psihologiji ne počinje s nastankom prve psihološke teorije, već s nastankom patrijarhata. Od nastanka društva postojale su norme i kriterijumi društveno prihvatljivog ponašanja i sa njima neraskidivi koncepti „normalnog“ i „nenormalnog“, „zdravog“ i „bolesnog“. Zajedno s njima javili su se i načini postupanja sa osobama koje se ne uklapaju u te norme. Patrijarhalno društvo propisuje jedna pravila i očekivanja za žene, a druga i različita za muškarce, što jednako važi i za načine sankcionisanja odstupanja od normi. Davno prije nastanka psihologije kao nauke postojao je koncept „normalne“ i „zdrave“ žene i zamisli kako ona treba da se ponaša, osjeća, misli i izgleda. Samim tim, stvorena je i kategorija „problematicnih“ žena, žena koje su od tih normi odstupale. To su bile žene koje su možda bile previše – ili premalo – bijesne, bučne, samostalne, povučene, brižne i negujuće, agresivne, hladne, tužne... Razlika između „problematicnih“ muškaraca i žena bila je, prije svega, u tome što su očekivanja vezana za žene formulisana u odnosu na njenu funkciju u patrijarhalnom društvu – u odnosu sa muškarcem, a zatim i s potomstvom koje se samo po sebi podrazumijevalo. Još Hipokrat spominje fenomen hysterije „lutajuće materice“ koja „šeta“ kroz tijelo i, poput spužve, isisava životnu energiju i ono malo intelekta iz žene, koja je već po svojoj prirodi slaba i nesposobna za značajnije intelektualne napore. A Freud svojom psihoanalitičkom teorijom i isticanjem problema žena koji se ogleda u zavisti zbog nedostatka penisa nastavlja negativni trend tretiranja žena u psihologiji. Historija je ženama dodijelila ulogu pacijentkinja, a muškarcima ulogu doktora.

Feminizam i psihologija

„Jedan pogled na predavanje iz nekog kolegija na Odsjeku za psihologiju pokazuje da većinu slušalaca čine studentice, međutim penjući se po hijerarhijskoj ljestvici taj broj se smanjuje i ide u korist muškaraca na vrhu akademske ljestvice. Iako danas u svijetu većinu čine psihologinje, na fakultetu se uči o teoretskim postavkama koje su isključivo postavili muškarci, tako da u toku studija gotovo nećete naići ni na jednu psihologinju.“

Feminizam je u psihologiju ušao realtivno nedavno. Taj ulazak nije bio nagao i iznenhadan, nego postepen i suptilno se uvlačio u sve pore psihologije kao struke i nauke. Početak prisutnosti feminizma u psihologiji može se pripisati Naomi Weisstein koja je prije više od 30 godina u svom djelu „ Psihološki konstrukti ženskog spola“ (1968) naglasila kako je psihologija istostavila žene iz korpusa svojih znanja. Od tada su psihologinje ulaganjem svoga truda i napora revidirale i rekonstruisale ovu disciplinu. (prema, Worell 2000) Najvažniji cilj feminističke psihologije bio je razotkriti, preoblikovati, preimenovati i transformisati disciplinu, te je na taj način spojiti sa stvarnim životom djevojaka i žena širom svijeta. Kao prpratna pojava ovoga cilja, kada se životi žena transformišu i postanu liberalni, muškarci će se osloboditi svojih okova koji su im nametnuti spolnom ulogom. Preokret koga je prouzrokovala feministička psihologija počeo se ogledati u skretanju pažnje na probleme istraživanja koja su u većini slučajeva za uzorak imala muškarce, a rezultati istih su se uzimali kao standardi pri ispitivanju određenog konstrukta. Pošto su se ovako formirani standardi koristili i kod žena, one su često proglašavane devijantnima, jer su njihovi rezultati odstupali od prosjeka nametnutih tim standardima. Tako su istraživanja pokazala da su žene u odnosu na muškarce manje motivisane ka postignuću, manje asertivne i sposobne u nauci i matematici. Ovakvi rezultati su odgovarali muškarcima kako bi „naučno“ udaljili žene od „muških“ profesija i poslovnog postignuća i uspjeha.

Feminističke psihologinje i psiholozi su počeli preispitivati ovakva istraživanja i dovoditi u pitanje stereotipe koji su potekli kao rezultati istih. Tako su istraživanja spolnih stereotipa koje je uradila psihoterapeutkinja Broverman i njene kolege 1970 godine, pokazala da postoji velika razlika u stereotipima koji se pripisuju zdravim ženama i muškarcima. Muškarci se najčešće doživljavaju kao nezavisni, agresivni, dominantni, kompetentni i bez emocija, te ih se zbog ovih osobina doživljava „zdravijim osobama“ od žena. Dok se s druge strane žene doživljavaju kao tople, osjećajne, djetinjaste i sl. Istraživači su ovo pripisali postojanju duplih standarda o mentalnom zdravlju koji su prisutni u androcentričnim modelima.

Suprostavljajući se ovim stereotipima istraživačica Sandra Bem (1974) je pokazala da mnogi muškarci i žene posjeduju i feminine i maskuline karakteristike što je ona nazvala „psihološkom dvosplonošću“. Dalje, ona je predložila da je ova dvospolnost idealni model mentalnog zdravlja u kome muškarci i žene mogu biti fleksibilni i pokazivati svoje karakteristike u skladu sa situacijom u kojoj se nađu. Prema ovom modelu žene mogu biti nezavisne, snažne i slično a sve zavisno od situacije. Model je naišao na odobravanje kao dobra alternativa postojećim modelima. Međutim on se također našao na udaru kitika, tako su ga mnogi kritikovali jer su smatrali da promovise stereotipe i da ne obuhvata osobine koje nisu navedene u modelu i sl. Bilo kako bilo ovaj model je udario temelje prespitanju inferiornosti žena koja je bila iskazivana u prijašnjim istraživanjima.

Nakon ovoga uslijedile su godine u kojima se feministička psihologija razvijala uzlaznom putanjom, došlo je do razvoja mnogih novih teorija, istraživačkih metoda i niza istraživanja. Neka od područja koja su feminističke psihologinje i psiholozi transformirali su: konstrukti etičkog ponašanja (Rave and Larson 1995), proces razvoja i pedagogija (Kimmel and Worell 1997), nasilje nad ženama (Koss 1994), ženska seksualnost (Wyatt i Riederle 1994), razumijevanje mentalnog zdravlja žena i dobrobiti (Rosewater i Walker 1985; Worell i Remer 1992). Utjecaj je bio prisutan i u konceptima efikasnog menadžmenta i liderstva (Eagley i Johnson 1990) kao i strukturi i načinu funkcionisanja profesionalnih organizacija (Mednick i Urbanski 1991). Ovo se odrazilo i na promjene koje su se desile u drugim područjima psihologije poput socijalne psihologije, psihologije ličnosti, forenzičke, razvojne psihologije i sl. Val interesovanja za novu psihologiju žena i spola pratilo je osnivanje feminističkih organizacija i časopisa. Tako je u sklopu Američke Psihološke Asocijacije 1973 godine osnovan i Sektor za psihologiju žena, kao i časopis Psihologija žena 1975 godine. (prema, Stake 2009) Nakon što je feminizam zauzeo svoje mjesto u psihologiji počele su se dešavati druge promjene koje su se najviše ogledale u prihvatanju različitosti. Ove različitosti nisu bile samo spolne nego i socijalne, kulturalne, geografske, rasne i slično a sve ih je pod svoje okrilje prihvatila feministička psihologija, nastojeći ukazati na važnost njihovog razumijevanja i prihvatanja.

Feministička psihologija je imala utjecaja na mnoga područja psihologije i to:

1. otvaranje inovativnih područja istraživanja postavljanjem novih pitanja
2. imenovanje problema
3. postavljanje izazovnih istraživačkih metoda i prioriteta
4. revidiranje pristupa psihoterapijskoj praksi
5. integriranje različitosti
6. primjena istraživanja na donošenje legislativa
7. transformiranje programa i institucija kako bi postali više prilagođeni ženama

Feministička terapija

Ovaj terapijski pristup se u mnogo segmenata razlikuje u odnosu na druge psihoterapijske pristupe. Feministička terapija u središte terapijskog procesa stavlja spol i moć i smatra da je izuzetno važno razmotriti društveni i kulturalni kontekst koji utječe na nečije teškoće kako bismo mogli razumjeti tu osobu. Obzirom na činjenicu da se za pomoć savjetodavnim centrima i privatnim ordinacijama najčešće obraćaju žene, kao i to da većinu psihoterapeuta čine žene, logičan slijed je bilo stvaranje pravca koji bi se bavio pitanjem žena i feminizmom u sklopu psihoterapijske teorije i prakse. Ono što je zajedničko većini psihoterapijskih pravaca i teorija je to da su postavljene od strane muškaraca, bijelaca iz zapadnjačkih kultura. Zbog ovoga se sa pravom postavlja pitanje, da li ovi pristupi mogu razumjeti i zadovoljiti potrebe žena, osoba drugih rasa i onih koji dolaze iz drugačijeg kulturalnog okruženja. Prevazilaženje ovih problema nam omogućava feministička terapija.

Historijski razvoj

Feministička terapija razvila se iz potreba običnih ljudi, kao odgovor na izazove i rastuće potrebe žena (Brabeck i Brown, 1997, prema Corey 2004).

Historija ovog pristupa je relativno kratka, a njezin osnivač nije jedna osoba. Počeci ovog terapijskog pravca povezani su sa ženskim pokretom 1960-ih godina, s razdobljem kada su žene počele ujedinjivati svoje glasove u izražavanju nezadovoljstva zbog ograničavajuće prirode tradicionalnih ženskih uloga. Grupe za osvještavanje, tj. male grupe žena koje su se sastajale kako bi djelile svoja iskustva i opažanja, pomagale su pojedinim ženama da osvjeste kako nisu usamljene u svojim pogledima. Razvilo se sestrinstvo i iz zajedničkih želja žena da poboljšaju društvo razvile su se različite usluge poput skloništa za zlostavljane žene, centara za ublažavanje posljedica silovanja te centara za opće i reproduktivno zdravlje žena. (prema Corey 2004). Grupe za osvještavanje jako su djelovale na žene, ali njihov cilj nije bio mijenjati tradicionalan način provođenja psihoterapije. Samopomoć se smatrala najdjelotvornijim načinom pomaganja ženama da se oslobode ograničenja te stavova i uvjerenja proizašlih iz socijalizacije u djetinjstvu. Pošto je terapijski odnos hijerarhijski uređen tako da terapeut ima moć, psihoterapija je smatrana sredstvom održavanja ugnjetavajućeg stanja stvari. Promjene u psihoterapiji dogodile su se tek kad su u grupama za osnaživanje počele sudjelovati terapeutkinje koje je iskustvo u takvoj grupi promijenilo. Osnivale su grupe feminističke terapije koje su djelovale prema istim pravilima kao i grupe za osvještavanje, što znači da su imale nehijerarhijsku strukturu, snage i moći su podjednako raspoređene i žene su ojačavane uvježbavanjem novih vještina u sigurnom okruženju. Ovi principi počeli su prodirati i u rad koji su mnoge terapeutkinje provodile sa svojim individualnim klijentima. One su vjerujući da je lično savjetovanje također valjano sredstvo za izazivanje promjene, terapiju smatrale partnerstvom jednakih. Kako su terapeuti postajali osjetljivima na moguću destruktivnu dinamiku moći u terapiji, tako su u terapijski proces počeli ugrađivati uzajamnost. Zauzeli su stav da se terapija mora prestati oslanjati na koncepciju psihopatologije pojedinca i da se treba usmjeriti na razumjevanje patoloških sila u kulturi koje uništavaju i ograničavaju žene. Ovakvo usmjerenje stvorilo je osnovu za jednu od temeljnih postavki feminističke terapije - lično/osobno je isto što i političko. Zatim 1970-ih pojavljuju se snage koje pomažu daljem razvoju feminističke terapije. Tako se pojavljuju mnoga istraživanja spola i spolnih stereotipa, podrška Udruženja za psihologiju žena, različite aktivnosti Američke psihološke asocijacije, kao što je Grupa za proučavanje spolnih stereotipa (APA, 1975). Međutim u tom periodu feministički terapeuti još nisu imali svoju teoriju i priklanjali su se dijelovima tadašnjih teorijskih gledišta. (Enns, 1993) Tokom 1980-ih učinjeni su naporu u smjeru definisanja feminističke terapije kao posebnog entiteta, rad na različitim glasovima žena i moralnosti skrbi, te rad Millerove i stručnjaka iz Stone centra na stvaranju modela osnosa pojedinca i okoline, kao temelja ženskog pokreta, utjecali su na razvoj feminističke teorije ličnosti. Feministički terapeuti počeli su istraživati odnos feminističke teorije s tradicionalnim psihoterapijskim sistemima i predložena je integracija s različitim postojećim pristupima. Ovi naporu su bili posebno usmjereni na razvoj feminističke psihoanalize, feminističke obiteljske terapije i feminističkog savjetovanja za odabir zanimanja.

Do 1980-ih godina ova terapija se izmjenila postala je mnogo raznolikijom, usmjeravajući se sve više na specifične teškoće i pitanja kao što su slika tijela, zlostavljajući odnosi, poremećaji hranjenja, te incest i spolno zlostavljanje (Enns, 1993). I tada je individualna terapija bila najčešće korišten oblik feminističke terapije. Tokom 1980-ih godina feminističke psihologinje koje su vodile terapijsku praksu postale su sve raznolikijima. Enns spominje četiri trajne feminističke psihologije: liberalnu, kulturalnu, radikalnu i socijalističku. Sve one zagovaraju aktivizam kao svoj cilj, ali imaju različito stajalište o izvorima ugnjetavanja i najdjelotvornijim metodama mijenjanja društva.

Liberalni feministi usmjereni su na pomaganje ženama da svladaju svoje granice i ograničenja socijalističkih obrazaca. Po njima najvažniji ciljevi terapije uključuju lično osnaživanje žena kao pojedinaca te postizanje dostojanstva, samoispunjenja i jednakosti.

Kulturalni feministi smatraju da ugnjetavanje proizilazi iz društvenog omalovažavanja ženskih snaga. Po njima glavni cilj terapije je uvođenje u društvo vrijednosti koje se temelje na saradnji.

Radikalni feministi usmjereni su na ugnjetavanje žena koje je utjelovljeno u patrijarhalnosti i oni nastoje promijeniti društvo aktivizmom. Glavni ciljevi su mijenjanje odnosa među različitim spolovima, transformacija društvenih institucija, te davanje prilika ženama da same odlučuju o seksualnosti i da budu kreativne.

Socijalistički feministi za cilj imaju društvenu promjenu i usmjereni su na višestruko potlačivanje i vjeruju kako rješenja društvenih teškoća moraju uključivati pitanja klase, rase i drugih oblika diskriminacije. Pa je po njima glavni cilj terapije mijenjanje društvenih odnosa i institucija.

1993 godine na Nacionalnoj konferenciji o edukaciji i treningu u području feminističke prakse skupilo se više od 75 psihologa koji su prihvatili različita feministička stajališta. Sastali su se kako bi raspravljali o principima feminističke psihološke prakse i kako bi se dogovorili o nizu temeljnih pitanja i pretpostavki na kojima se ona temelji. Ova je konferencija bila važan korak prema integraciji različitih feminističkih stajališta.

Pogled na ljudsku prirodu

Worrel i Remer (1992) ističu brojne osobine po kojima se feministička teorija razlikuje od mnogih tradicionalnih modela, a jedan od najvažnijih je pogled na ljudsku prirodu. Mnoge tradicionalne teorije izrasle su iz historijskog razdoblja kada se smatralo da su društveni dogovori ukorijenjeni u nečijem spolu. Tako Worell i Remer opisuju šest osobina tradicionalnih teorija koje održavaju zastarijele pretpostavke o ulozi spola u ponašanju:

1. pri zaključivanju o ljudskoj prirodi *androcentrična teorija* koristi konstrukte usmjerene na muškarce
2. prema *teorijama usmjerenim na spol*, žene i muškarci razvijaju se na dva različita načina
3. *etnocentrične teorije* pretpostavljaju kako su činjenice o razvoju čovjeka i o interakcijama slične u različitim rasama, kulturama i nacijama
4. *heteroseksizam* smatra kako je heteroseksualna orijentacija normativna i poželjna, a omalovažava odnos među pripadnicima istog spola

5. *unutarpshička orijentacija* smatra kako ponašanje uzrokuju unutrašnji, psihološki uzroci
6. *determinizam* pretpostavlja da su sadašnji ponašajni obrasci uspostavljeni u raznim fazama razvoja

Tradicionalne teorije imaju ograničenja kada je riječ o savjetovanju i to u onom stepenu koliko sadrže takve spolno pristrasne elemente. Worell i Remer (1992) navode kako su konstrukti feminističke teorije, za razliku od onih iz tradicionalnih teorija, nepovezani sa spolom, prilagodljivi, interakcionistički i usmjereni na cjeloživotni raspon. Feministički terapeuti ističu kako društvena očekivanja o spolnim ulogama jako utječu na čovjekov identitet od samog rođenja i da su duboko usađena u ličnost odrasle osobe. Psihološke razlike između muškaraca i žena nestaju zbog činjenice da su žene primarni skrbnici koji podižu djecu. Pa se identitet djevojčica temelji na osjećaju kontinuiteta u odnosu sa majkom, dok dječaci svoj identitet oblikuju tako što sebe definiraju drugačijim od majki i poistovjećujući se sa ocem. Tako djevojčice uče druženju sa drugima, brizi, empatisanju, dok dječaci poprimaju agresivnu prirodu odraslih muškaraca koji traže moć i smanjuju kapacitete za izražavanjem emocija. Međutim problem se javlja u činjenici da se teorije čovjekovog razvoja gotovo isključivo temelje na istraživanjima provedenim na dječacima i muškarcima, što dovodi do pogrešnih interpretacija ženske prirode, pri čemu se žene predstavljaju nesposobnima, manjkavima i sl. Tako nas feministički terapeuti podsjećaju da u našoj kulturi još uvijek preovladavaju tradicionalni spolni stereotipi o ženama, a neki su:

- od žena se, više nego do muškaraca, očekuje da imaju osobine poput topline, izražajnosti i njegovanja
- žene ne bi trebale pokazivati nezavisan duh
- žene se tradicionalno smatra emocionalnim i intuitivnim, a ne racionalnim i logičnim
- od ženske uloge tradicionalno se očekuju osobine kao što su pasivnosti podređenost, usmjerenost na kuću, sklonost plakanju, neodlučnost i sl
- smatra se kako žene prirodno više zanimaju odnosi nego postignuće

Principi feminističke terapije

Brojni feministički autori izrazili su središnje principe koji čine temelj primjene feminističke terapije. Ovi principi su međusobno povezani i velikim dijelom se preklapaju, a oni su:

1. *Osobno je političko*. Osnovni cilj feminističke prakse je društvena transformacija tj. mijenjanje postojećeg stanja i poboljšanje položaja i dobrobiti žena. Klijentovi individualni problemi imaju društvene i političke korijene. Zbog ovoga feministička terapija nastoji proizvesti ne samo individualnu, već i društvenu promjenu. Cilj je pružiti drugačiji pogled na društvenu organizaciju koja će osloboditi žene i muškarce od ograničenja nastalih zbog očekivanja o spolnim ulogama.
2. *Savjetodavni odnos obilježava jednakost*. U feminističkoj terapiji najviše pažnje poklanja se moći, a terapijski odnos obilježava jednakost. Klijenti su aktivni sudionici u određivanju sebe, a terapeut je samo još jedan, ali ne i najbolji izvor informacija.

3. *Iskustva žena se uvažavaju.* Ona se smatraju centralnim elementom u razumijevanju teškoća. Tradicionalne terapije koje djeluju po androcentričnim pravilima vrednuju žene prema normama za muškarce i na temelju toga procjenjuju žene odstupajućima od norme.
4. *Definicije teškoća i „duševnih bolesti“ su izmijenjene.* Feministička terapija odbacuje „model bolesti“ u objašnjenju duševnih bolesti. Umjesto toga, feministički terapeuti smatraju kako se individualnim psihičkim i interpersonalnim faktorima samo djelimično može objasniti bol koju ljudi donose u terapiju, te oni u obzir uzimaju i vanjske faktore.
5. *Feministički terapeuti koriste integralnu analizu ugnjetavanja.* Spol je ključno pitanje u feminističkoj terapiji i to u pogledu tiranije te razlika koje mogu utjecati na razumijevanje onoga što se događa.

Terapijski ciljevi

Najvažniji cilj ove terapije je transformacija, i to transformacija pojedinca i društva u cjelini. Na razini pojedicna pomaže se ženama i muškarcima da prepoznaju, zahtjevaju i prihvate svoju osobnu moć. Zahvaljujući ovakvom osnaživanju klijenti se mogu osloboditi ograničenja postavljenih socijalizacijom spolnih uloga i proširiti svoje životne mogućnosti, izbore i prilike.

Feministička terapija je i svjestan politički pothvat. Njen cilj je zamijeniti sadašnju patrijarhalnost feminističkom svješću, stvaranjem društva gdje su odnosi međuzavisni, saradnički i međusobno podržavajući. Terapeuti pomažu ženama i muškarcima da uvide kako su njihove definicije sebe i odnos s drugim ljudima neizbježno pod utjecajem očekivanja od spolne uloge. Prema tome cilj nije kad kod većine drugih terapijskih pravaca prilagodba, nego nadmoćnost. Pomagati klijentima u prilagodbi na seksističko društvo samo bi održavalo postojeće stanje. Preuzimanje osobne moći, žene mogu upotrijebiti kako bi pomogle drugima.

Feministički terapeuti pomažu klijentima da:

- postanu svjesni svog osobnog procesa socijalizacije spolnih uloga
- prepoznaju svoje internalizirane poruke povezane sa spolom i da ih zamijene vlastitim konstruktivnim vjerovanjima
- shvate kako seksistička i ugnjetavajuća društvena vjerovanja i djela imaju negativan utjecaj
- usvoje vještine potrebne za mijenjanje okoline
- nauče različite postupke koje će sami slobodno birati

Oni rade i na drugačijem tumačenju duševnog zdravlja žena. Njihov cilj je ukinuti tendenciju da se način doživljavanja žena proglašava bolesnim i promijeniti društvo kako bi ženski glas i odnosne kvalitete žena postale cijenjenima. Što se tiče terapeutove funkcije i uloga, mnoga uvjerenja feminističkih terapeuta su jednaka uvjerenjima terapeuta humanističkih usmjerenja. Oni vjeruju u klijentovu sposobnost pozitivnog i konstruktivnog napredovanja. Smatraju kako bi terapijski odnos trebao biti ustrojen nehijerarhijski, kako bi to trebao biti

odnos između dvije osobe i nastoje klijente osnažiti da žive prema svojim vrijednostima te da se oslanjaju na svoje snage u određivanju onoga što je za njih dobro. Klijenti su aktivni sudionici u terapijskom procesu. Feministički terapeuti jako se trude da taj proces ne postane još jedno ratište u kome su žene pasivne i ovisne. Važno je da klijenti ispričaju svoje piče i izraze svoje doživljaje. Cilj je osnaživanje koje uključuje stjecanje osjećaja samoprihvatanja, samopouzdanja, veselja i samoostvarenja, dok se terapijski odnos temelji na osnaživanju i jednakosti.

Tehnike i strategije koje se koriste u feminističkoj terapiji su:

- analiza spolne uloge
- intervencije u području spolne uloge
- analiza moći i intervencija u području moći
- biblioterapija
- samootkrivanje
- trening asertivnosti
- uspostava novog stajališta i pridavanje drugačijih oznaka
- grupni rad
- društvena akcija

Feministi su dali veliki doprinos u području savjetovanja i psihoterapije i to najviše u segmentu krčenja puta za praksu koja će biti osjetljiva na pitanja spola. Usmjerenost na spol je u središtu prakse višekulturalnog savjetovanja. Prednosti se ogledaju i u primjeni principa oslobođenih utjecaja spola u terapijskom procesu. Feminizam je dosta učinio kako bi terapeuti postali osjetljivima na spolno tipiziranu upotrebu moći u odnosima. Oni su doveli i do preispitivanja tradicionalnih teorija savjetovanja, posebno pretpostavki tradicionalnih terapijskih pristupa o ženskim iskustvima. Feministička terapija nam pomaže da uklonimo ono što nas zasljepljuje, kako bismo jasnije vidjeli određenu stvarnost, a njeni principi i tehnike se mogu uključiti u većinu drugih terapijskih modela. Pored prednosti feministička terapija ima i određenja ograničenja i upućeni su joj prigovori. Moguće ograničenje feminističkog pristupa nalazi se u terapeutima čija ratobornost i pretjerana revnost mogu dovesti do nametanja vlastitih vrijednosti klijentima. Problem se ogleda i u tome što feministički terapeuti ne zauzimaju neutralan stav. Zamjera se i prevelika usmjerenost na vanjske faktore, a kao prigovor se navodi i to da postoji neslaganje oko toga da li je feministička terapija filozofsko usmjerenje ili teorija, kao i činjenica da su ovu terapiju stvorile bjelkinje i heteroseksualne pripadnice srednje klase.

Istraživanje

Koliko psiholozi znaju o feminističkoj psihoterapiji?

Nakon svega predhodno navedenog postavlja se pitanje kakav je stav savremenih psihologa prema feminizmu i u kojoj mjeri su upoznati sa feminističkom psihoterapijom. Želeći ispitati ovo, pristupilo se realizaciji malog istraživanja kojim su se nastojali ispitati stavovi studenata poslijediplomskog/master studija psihologije o navedenoj tematici. Uzorak je sačinjavalo 20 studenata poslijediplomskog/master studija Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, od čega 17 studentica i 3 studenta. Ispitivanje je urađeno putem upitnika (v. prilog) koji se sastojao od 4 segmenta i kojim su se ispitivali stavovi prema feminizmu, poznavanje feminističke psihoterapije i stavovi o njenoj efikasnosti.

Rezultati

U prvom pitanju od ispitanika se zahtjevalo da navedu tri asocijacije na riječ feminizam.

Tabela 1: Prikaz asocijacija i frekvencija odgovora

asocijacije	frekvencije (f)
žena / žene	9
pokret/grupa	7
prava/ženska prava	5
borba	2
jednakost	2
homoseksualnost	1
umjetnost	1
aktivizam/akcija	2
revolucija	1
spol	1
rod	1
ravnopravnost/borba za ravnopravnost	3
izjednačenost	1
8. mart	1
Lidija Vasiljević	1
Virginia Woolf	1
samostalnost	1
kategoričnost	1
alternativa	1
pravednost	1
antiseksizam	1
politika	1
sebičnost	1
arogancija	1
preuveličavanje/pretjerivanje	2

uskovidnost	1
zastupanje	1
demokratija	1
glupost	1
omalovažavanje žena od strane samih sebe	1
snaga	1
svijest/svijest o vlastitim pravima	2
emocije	1

Kao što se iz tabelarnog prikaza može uočiti najčešće asocijacije na riječ feminizam kod ispitanika su žene, pokret, grupa, jednakost, ravnopravnost, aktivizam i svijest. Iz ovoga možemo vidjeti da se feminizam najčešće doživljava kao pokret žena koji se bori za ravnopravnost, jednakost i koji kroz aktivizam budi svijest kod žena. Međutim u manjoj mjeri ali ipak zastupljene bile su i asocijacije sa negativnim konotacijama poput sebičnost, arogancija, uskovidnost, glupost, omalovažavanje žena od strane samih sebe. Ovakve asocijacije su zabrinjavajuće jer sve dolaze od strane žena i to psihologinja koje bi trebale imati razvijenu svijest o ženskim pitanjima i otvoreno bez predrasuda posmatrati ovu problematiku. Objašnjenje za ovakvu situaciju možemo naći u samom obrazovnom sistemu i programu koji na Odsjeku za psihologiju isključivo nameće učenje o psiholozima bez spominjanja psihologinja. Tako da se ono što je nepoznato najčešće doživljava i kao loše, a stvari postaju još gore ako tome dodamo i činjenicu da ipak živimo u patrijarhalnom društvu.

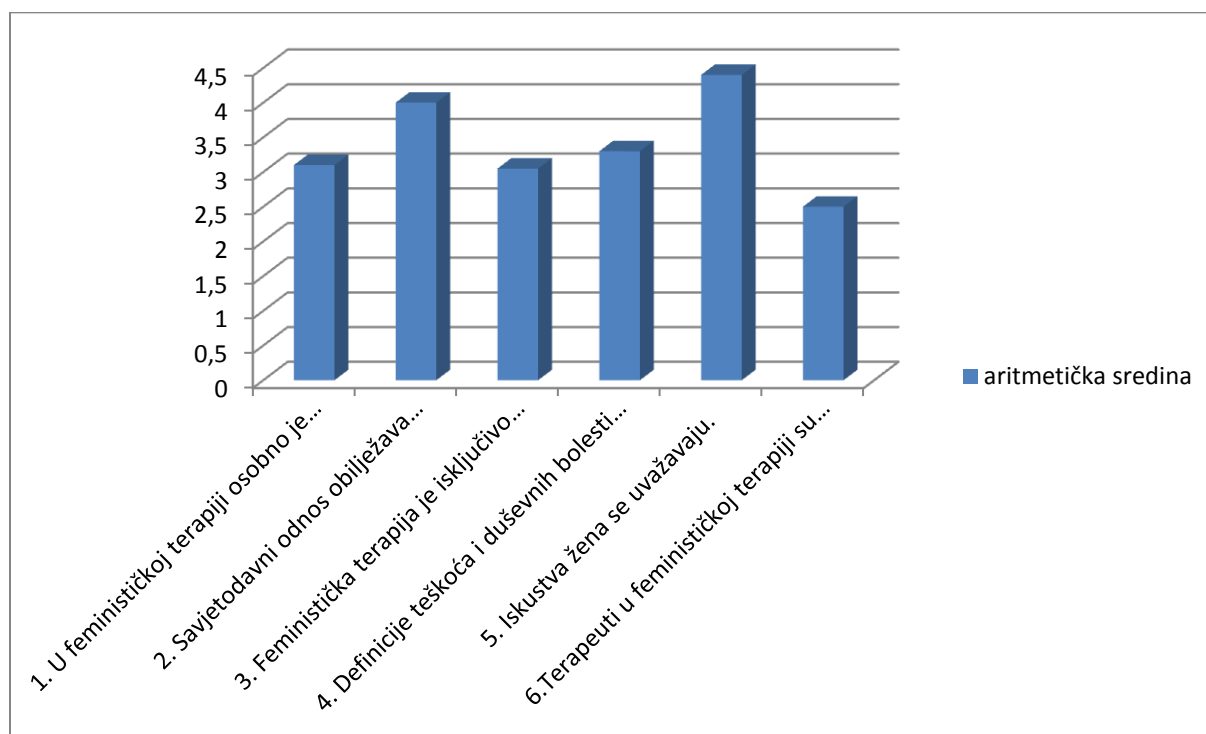
Tabela 2: Prikaz frekvencija odgovora o upoznatosti sa terminom feminističke psihoterapije

Da li ste upoznati sa terminom Feministička psihoterapija?	frekvencija odgovora
DA	11
NE	9

Tabela 2 nam pokazuje kako je 11 ispitanika upoznato sa terminom feminističke psihoterapije, a 9 njih nije. Ovo je poražavajući podatak ako u obzir uzmemo činjenicu da su ispitanici studenti poslijediplomskog studija, koji su na većem broju kolegija obrađivali teme iz oblasti psihoterapije. Međutim krivca za ovo stanje možemo potražiti ponovno u planu i programu rada koji ne obuhvata bavljenje psihologinjama i u kome se ne spominje feministička terapija. Također od velikog broja udžbenika koji se koriste na kolegijima koji obrađuju teme iz psihoterapije ne spominje se feminističke psihoterapija, sa izuzetkom jedne knjige koja je obavezna literatura ali koja očigledno po dobivenim odgovorima nije pobudila zanimanje studenata.

Tabela 3: Prikaz tvrdnji i aritmetičkih sredina odgovora

Tvrdnje	aritmetička sredina
1. U feminističkoj terapiji osobno je političko.	3,1
2. Savjetodavni odnos obilježava jednakost.	4
3. Feministička terapija je isključivo usmjerena na pomaganje i liječenje žena.	3,05
4. Definicije teškoća i duševnih bolesti su izmijenjene.	3,3
5. Iskustva žena se uvažavaju.	4,4
6. Terapeuti u feminističkoj terapiji su samo žene.	2,5

**Slika 1:** Grafički prikaz tvrdnji i aritmetičkih sredina odgovora

Treći segment upitnika odnosio se na ispitivanje stavova i poznavanja feminističke terapije. Tvrdnje 1, 2, 4 i 5 se u potpunosti odnose na feminističku terapiju, a tvrdnje 3 i 6 su u suprotnosti sa principima i ciljevima feminističke terapije. Aritmetičke sredine odgovora ispitanika su prikazane u tabeli 3. Rezultati pokazuju tendenciju ka odlučivanju za neutralne odgovore što ukazuje na ne poznavanje ispitivane tematike i na to da ispitanici nemaju jasan stav o istoj. Ohrabruju visoke aritmetičke sredine na tvrdnjama 2 i 5 jer one predstavljaju

osnovne principe feminističke psihoterapije. Međutim s druge strane niže ali ipak značajne vrijednosti aritmetičkih sredina su dobivene na tvrdnjama 3 i 6 koje se ne odnose na principe feminističke terapije i koje još jednom pokazuju postojanje stereotipa i predrasuda prema ovoj vrsti terapije od strane studenata. U četvrtom segmentu upitnika od ispitanika je traženo da iznesu svoj stav o feminističkoj psihoterapiji i o tome da li je smatraju efikasnom u pomaganju klijentima da prevaziđu svoje poteškoće. Veliki broj ispitanika nije naveo svoj stav, što je i očekivano ako u obzir uzmemo podatak da veliki broj ispitanika nije bio upoznat sa terminom feminističke terapije i da je znanje o ispitivanoj problematici dosta površno. Međutim određeni broj ispitanika je naveo svoj stav, kao što možete vidjeti u nastavku.

.. "Dobar i efikasan pravac."

.. "Smatram da je ova psihoterapija efikasna, posebno za pružanje pomoći ženama."

.. "Nisam upoznata sa pravcem pa je upitna moja kompetentnost za donošenje zaključaka o istom."

.. "Nije mi poznat rad feminističke psihoterapije znam samo onoliko koliko sam pročitala sada kada sam dobila upitnik."

.. "Smatram feminističku terapiju u kombinaciji s drugim usmjerenjima jako efikasnom jer omogućava svojim klijenticama da osnaže svoje potencijale koji su im procesom kulturalnih promjena i socijalizacije oslabili tj. nisu bili u mogućnosti da se 'iskažu'. Danas je integracija znanja i iskustava jako popularna i smatra se jednim od boljih rješenja eventualnih poteškoća pojedinaca, a moglo bi se reći i društava. "

.. "Čula sam za termin feministička psihoterapija, ali nisam mnogo upućena i informisana tako da nemam neko čvrsto misljenje o istoj"

.. "Obzirom da pomažu i pružaju podršku ženama da raspoznaju i upotrijebe svoje snage na socijalne i političke utjecaje, moglo bi se reći da su efikasne. Pomažu ženama da se bolje suoče sa problemima koje im je društvo nametnulo (tradicija, patrijarhat) i u teškoćama kada je narušeno njihovo mentalno zdravlje zbog fizičkog ili psihičkog zlostavljanja i sl, terapija također pomaže da se osnuju ženske grupe pomoći i sl organizacije."

.. "Protiv sam feminizma kao pokreta, pa tako i protiv feminističke psihoterapije. Smatram da ima puno boljih i efikasnijih pravaca u psihoterapiji od ovog."

.. "Ne smatram je boljom od drugih psihoterapija, vec kao vid popularne psihologije"

.. "Protivnik sam bilo kakvih rodnih isticanja, neovisno muškaraca ili žena. Smatram da se danas takve stvari prenapuhavaju. Psihoterapija, bilo koji njen pravac, u nekim stvarima pomaže ljudima pa tako i ovaj. Djelomično mislim da može biti od koristi ženama. S tim da smatram ako ih se oblikuje za borbu za „nekakva prava žena“ (koja sama po sebi postoje zavisno od stila života koji sama žena izabere da živi) to će im nametnuti još više problema nego što su imale prije psihoterapije!!!"

Kao što je prikazano odgovori se kreću u širokom dijapazon od onih koji potpuno negiraju dobrobiti, preko neutralnih mišljenja zbog nedostatka znanja, pa do onih koji je smatraju dosta efikasnom. Međutim problem nastaje kada postanemo svjesni podatka da je su svi negativni komentari dati od strane studentica koje su navele da nisu upoznate sa terapijskim pravcem i čije je poznavanje tematike veoma površno. Međutim patrijarhalno društvo i sistem obrazovanja koji je proizišao iz njega su izgleda imali veliki utjecaj na stavove ovih mladih studentica.

Nakon što smo pokušali dati pregled razvoja feminizma i osvrnuti se na položaj feminizma unutar psihologije te sve sagledati kroz prizmu feminističke terapije kao spoja feminizma i jednog dijela psihologije, pokušali smo pružiti i jedan praktičan savremeni uvid putem istraživanja. Nakon svega navedenog bitno je napomenuti da smo u prikazanim informacijama samo zastrugali po površini feminizma i psihologije. Naime, obe tematike su mnogo šire i dublje nego što je to moguće predstaviti u ovom kratkom prikazu. Također prikazanim istraživanjem se pokušalo sagledati trenutno stanje i odnos psihologinja i psihologa prema feminizmu i njihovo znanje o feminističkoj terapiji. U istraživanje je uključen veoma mali i prigodan uzorak, istraživanje samo po sebi obiluje nedostacima, ali bez obzira na sve rezultati koji su dobiveni bi nas trebali zabrinuti. Evidentno je veoma oskudno i znanje puno stereotipa koje je prisutno kod stručnjaka. Ova činjenica je zabrinjavajuća i ukazuje na potrebu daljeg istraživanja i aktualiziranja problematike odnosa feminizma i psihologije, kao tema koje će u budućnosti zauzeti centralno mjesto u društvima kojima težimo. Nadamo se da će ovaj rad dati mali doprinos i podstrek tom procesu, a pred nama je dug i težak put do zvjezdanog neba u kome će feminizam i psihologija stajati rame uz rame, prepuni novih znanja i spoznaja u procesu stvaranja društva u kome će svaka osoba imati priliku biti iskonski svoja, sretna i slobodna.

Tumačenja o Lilith su različita i uglavnom je interpretirana krajnje negativno. Ukoliko je u srži feminizma borba za jednakost, izjednačavanje prava žena sa pravima muškaraca, nije li onda upravo to priča o Lilith?

Priznati mit i priču o Lilith na način na koji je priznata priča o Evi značilo bi priznati jednakost prije svega. Šta bi se u tom slučaju desilo sa religijskim konceptima gdje sve ne ostaje u konceptu priče već prelazi u vjerovanje. Vjerovatno bi sve bilo drugačije, ne samo u sferi religije nego i svega ostalog.

Religija, Mitologija i Lilith?

Informacije o Lilith su dvosmislene, često nezavršene i dolaze sa različitih strana i iz različitih epoha: u Asiriji je Lilitui jedna od trijada-duhova vjetra, kod Sumerani Lulu/Lalu, u Babilonu Ardat-Lili, kod Egipćane ona je Nephtys ali se prepoznaje i kao Nut, Arapi je zovu Ghūl-biće iz pustinje i Layla tamna noć, za Rumune je Liliy kraljica duhova, u astrologiji crni, tamni mjesec i asteroid. Za Židove nosi ime Lilith, no ono što je najbitnije da se provlači i spominje kroz cijelu istoriju. Lilith se javlja i u astrologiji, gdje postoje čak tri Lilith. Asteroid /planetoid Lilith, Tamni mjesec msatelit Lilith i Crni mjesec Lilith, odnosno matematički izračunata tačka. Obično su je predstavljali kao ženu u gornjem dijelu tijela, a u donjem kao vatru, sovu ili čak ponegdje i zmiju. Vatra simbolično znači stvaranje i preobrazbu, čistoću i moć, prosvjetljenje i mudrost. Sova također predstavlja mudrost i osamljenost, a zmija također simboliše mudrost, plodnost i snagu. Naravno, svi ovi simboli imaju i negativnu simboliku, ali s obzirom da je uglavnom predstavljena negativno, ono što je meni interesantno jeste da svi simboli sa kojima su je poistovjećivali imaju zajedničku značajku - mudrost. Prikazana je i kao mjesec, koji također znači mudrost, plodnost i ženski je princip. Lilith je u stvari samo jedna verzija ženskog principa kojeg su politeisti priznavali, predstavlja isto što i Ishtar, Inanna, Ereshkigal, Ninhursag, ali i Atena, Demetra, Cerera, Hera, Gea, Rhea, Venera, Diana, Cerridwen, Morgaine, Leanan Sidhe, Shakti, Kali, Anat, Shekinah, Sophia, Nika, Freya, i.t.d. No, u politeizmu je postojala ravnoteža, balans muškog i ženskog principa, dok u monoteizmu se gubi i počinje preovladavati muški princip koji na silu uzima ulogu stvaratelja, odnosno stvarateljice, a samim tim nestaje i Lilith, kao Ženski princip uništen od strane monoteizma. Po hebrejskoj mitologiji postoje zapisi u kojima se tvrdi da je Bog na šesti dan stvaranja, stvorio muškarca i ženu da zajedno upravljaju svijetom. Ko je bio muškarac znamo svi - Adam, no, žena se zvala Lilith. Predanje govori kako su i Adam i Lilith stvoreni na isti način, od zemaljske prašine, ali ovdje se ide malo dalje pa se spekulira da je Lilith stvorena od "nečiste" zemlje (ma šta to značilo) i da je zato "takva" kakva jest.

Adam i Lilith očito nisu bili na istoj talasnoj, jer kada je on poželio sex, ona je odbijala argumentum da su stvoreni od iste materije i da su ravnopravni. Onda je Adam odlučio uzeti stvar u svoje ruke i to učiniti na silu, ali Lilith se naljutila i izustila magično božje ime i na taj način poletila ka Crvenom moru i oslobodila se Adama . Zanimljivo je to što se u priči naglasava da je Lilith znala tajno, magično Božje ime i ima dozvolu za njegovo izgovaranje a Adam ne. Krije li se možda u ovome rivalstvo i strah zbog očitog povlastenijeg položaja? Još kada se uzme u obzir da je žena ta koja rađa i u kojoj se stvara život, definitivno prednjači u odnosu na muškarca. Predanja dalje govore kako je Lilith ovim činom postala majkom svih demona tj. onih koji se protive Božjoj volji, ona koja zavodi uspavane muškarce i jede malu djecu. Veoma interesantno budući da nije otjerana nakon odbijanja Adama već je sama otišla. Adam je tražio od Boga da je vrati i Bog je poslao anđele po nju da se pokaje, no ona se nije htjela vratiti čak ni kada su joj zaprijetili da će joj ubijati djecu..

U Postanku (1:27) piše da je na svoju sliku Bog stvorio čovjeka, odnosno muškarca i ženu, a par poglavlja dalje (2:22) da nije imao pomoć kakva mu je bila potrebna i onda je stvorena žena od rebra čovjeka? Kontadiktorno do kraja, osim ako se ne radi o dvije različite žene. Samo na jednom mjestu Lilith je spomenuta imenom, kod Izaija 34:14 u "Svršetak Edoma" : " Ondje će se sretat divlje mačke s hijenama, jarci će dozivati jedan drugoga; ondje će se odmarati **Lilit** našav počivalište."

Cijela ovo priča o Lilith prepuna je simbolike, a interpretirana je onako kako je to odgovaralo, odnosno ignorisana, jer tesko bi bilo objasniti da se žena drznula suprostaviti, otići i odbiti pokajanje. Sa druge strane i Eva se suprostavila izričitoj zabrani pa je opet tu, ali sa tačno određenom svrhom.

Lilith i Eva u religiji

Interesantno je da su i Lilith i Eva prikazane negativno-Lilith se suprostavila Adamu i samom Bogu, a Eva je navela Adama na grijeh i prekršila Božiju zabranu. Eva je grešnica, a Lilith grijeh. Eva je kažnjena od strane Boga za neposlušnost, a Lilith za neprilagođeno ponašanje i odmetništvo, i jedna i druga u cilju toga da se napravi jasna razlika između žena i muškaraca, ali svakako i zbog toga kako bi religija ostala isključivo "muška" sfera.

U patrijarhalno doba na ženu se gleda kao na majku, njezina seksualnost je limitirana samo u cilju razmnožavanja, dok seksualnost od Lilith pripada samo njoj i u službi je užitka i ravnopravnosti. Budući da je sex bio jedino područje u kojem je žena mogla zadobiti neku moć i biti dominantnija u odnosu na muškarce, patrijarhat je bio svjestan da ne može uništiti Lilith u smislu da se ne spominje i zaboravi, ali je zato uspješno "sotonizirao". Eva je plodna ali aseksualna, dok je Lilith najčešće neplodna ili sposobna samo radjati demonsku djecu, ali predstavlja strast i požudu, kao i samozaštitnicu, nasuprot Eve koja je u neku ruku i žrtva-prevarena od zmije. U jednom od predanja spominje se da je Lilith poslala zmiju ili čak sama se pretvorila u zmiju. Zašto? Da se samo osveti Adamu ili postoji mogućnost da je zmija upravo radi Eve-da joj pruži spoznaju, da je nauči, da je „natjera“ ka istraživanju i učenju, jer u pitanju je bilo drvo spoznaje, odnosno razlikovanja dobra i zla. Po sumerskoj tradiciji zmija je bila simbol znanja! Sa tom spoznajom da može postojati i druga strana, čovjek postaje inteligentna životinja, koja počinje da bira i razmišlja. Nije li po ovome žena bila ta koja je prva shvatila da postoji još nešto osim raja i da li po ovome ženski mozak prednjači u evoluciji? Nije onda ni čudno što su obje prikazane negativno i što općenito žene u religiji imaju "drugačiji" položaj od muškaraca, jer ako je /su otkila/e tako nešto, gdje bi im onda bio kraj, gdje bi se zaustavile u svojoj znatiželji i istraživanju? Umjesto toga svi ljudi naslijeđuju istočni grijeh, Eva je grešnica, Adam zaveden od nje, a svi ljudi ispaštaju.

Eva je ipak "politički" korektan lik i zato je potisnuo Lilith u stranu, ona je pasivna, napravljena od muškarca i zato "pripada" muškarcu. Eva je ona koja može zadovoljiti sve svoje potrebe u jednom, bez obzira o kakvom se odnosu radi, dok Lilith to ne može. Ona odbija da bude zavisna i potčinjena, ona je vid ženskog ega u procesu individualizacije koji može da se razvija ukoliko je slobodan i otvoren. Eva, s druge strane, je prikovana za porodicu, muža, djecu, ona je majka roditeljica i prenositeljica života, idealna slika žene kakvu je patrijarhat trebao.

Najveća razlika između njih dvije jeste to što je Eva prikazana kao žrtva svog lošeg prosuđivanja, svoje znatiželje, dok Lilith je imala pravo slobode izbora i Lilith je izabrala i to dva puta. Prvi put kada je rekla ne i otišla, a drugi put kada je Adam poželio da se vrati i zamolio Boga je vrati. Bog je poslao anđele po nju, a ona opet rekla ne i ostala dosljedna sama sebi i svojoj slobodi izbora.

Lilith (i Eva) u nama

Za mene Lilith predstavlja simbol slobode i samopoštovanja. Sposobnosti odupiranja bilo kakvoj vrsti sputanosti, sposobnost da se osvjesti i bude ono što jeste, konstruktivna moć i snaga. Ona je strast u svim sementima – prema životu, učenju, otkrivanju i seksualna strast, koja joj se najviše i zamjera, mnogo bliskija Jungovom arhetipu animusa, ali budući da je kompleksna tvorevina u njoj je skrivena i anima. Ona je divlja, dinamična i instiktivna

Otuđena od društva ali dosljedna sama sebi, rješava se komformizma kako bi dobila samostalnost i ostala svoja. Lilith i njena snaga mogu da se probraze, ali samo ako se prethodno upoznaju, prihvate i afirmisu, Ako je pravilno afirmisemo energija se preobrazava u kreativnu snagu, ličnu nezavisnost i harizmu.. Ona je sloboda, tj. nagoni čoveka da se ostvari kao "slobodna licnost", u skladu sa svim svojim karakteristikama i nagonima, ona odbija da robuje moralnim predrasudama i nametnutim normama društva.

Međutim, meni je nemoguće razmišljati o Lilith kao strani ličnosti a da ne spomenem i Evu sa druge strane ili kao protuteg Lilith, jer posmatrajući sa ovog aspekta nosimo li u sebi oba principa, odnosno da li se u nama Lilith i Eva bore za prevast? Lilit je nagonski, zemaljski vid ženskog, njena seksualnost je živa, pokretačka, požudna i na kraju krajeva prirodna. Eva je Majka, hraniteljska i majčinska strana ženstvenosti. Lilith je aktivnost, Eva pasiva. Eva je ona žena koja slijepo ostaje uz vezu, odnos ma kakvi oni bili, odana do kraja. Lilith odbija biti u vezi i odnosu koji je ne ispunjavaju, Lilith radije bira bol i izganstvo, samoću, sve to samo da ne izgubi sebe.

Lilith u sadašnjosti

Ovo je priča o Lilith koja je je u biti klasičan tragičan lik i antijunakinja bez obzira koje tumačenje i mit uzmemo kao polazište. Javlja pitanje postoji li Lilith i danas u svakodnevnom životu i na bilo kojem mjestu na planeti, u svakoj silovanoj, zlostavljanoj i obespravljenoj ženi bilo na poslu, ulici, kući, bilo gdje i bilo kada? Koliko se stvarno promjenilo društvo, koliko smo zaista napredovali od prvih pokušaja osvještivanja žena? Da, zaista jesmo, ali ne dovoljno sve dok moramo dokazivati da nešto možemo, znamo, hoćemo i postojimo. Nema nas u dovoljnoj mjeri u istoriji, izbrisali su nas u religiji, nema nas ni u kulturi, tu i tamo čuvamo svoje mjesto u mitologiji, ali samo kao mit, nepriznate, na margini istorijskih i društvenih dešavanja, kao „čuvarice ognjišta“, do kraja diseminirane. Prikazane smo kao kurve, vještice, žrderačice muškaraca i male djece, kao feme fatale počevši od Lilith pa sve do danas. Šta se treba desiti da dodje do promjene? Novi početak i da Lilith i treći put kaže ne? Mislim da ne! Hrabre i pametne žene davno su počele i izborile se za ono što danas imamo, ali društvo je i dalje bazirano na principima dominacije, strukturalno hijerarhijski, koje je potrebno destrukuirati možda na način da pođemo od sebe, jer feminizam je između ostalog aktivizam, pravo na slobodan izbor promišljanja i djelovanja. Onog trenutka kada mi osvjestimo sve naše identitete, kada izgradimo u sebi samopoštovanje, kada se oslobodimo istočnog grijeha i svih priča i pričica sa negativnim kontekstom o ženi, kada ne bude seksizma u jeziku, kulturi, politici, društvu, porodici i svim ostalim segmentima, kada sve osvjestimo Lilith u sebi, tek tada će biti drugačije i možda će tada priče o Lilith biti ispričane na drugi način...

Krystyna Zukowska

Na marginama margina – seksualni rad u više konteksta

Seksualni rad – kome uši para i zašto?

- Da, da. Počela sam radit. Ma super mi je na novom poslu. Da, da, ženski projekti. A detaljnije? Radim sa seksualnim radnicama.

Obaveznih par dugih sekundi šutnje.

- Šta?! Kako to misliš? Sa onim... pa... sa prostitutkama?!
- Da.
- Čekaj. Radiš sa ... kurvama???
- Da.
- Ovdje, KOD NAS? U Bosni i Hercegovini?
- Da...
- Ali kod nas... zar to postoji.... Čekaj, još jednom, SA KURVAMA RADIŠ?!
- ...
- Zar to nema ovdje poštenih žena? Žena žrtava rata, žena ubijenih, nestalih, žena žrtava kućnog nasilja, žena-majki samohranih, žena-majki oboljele djece, žena udovica, penzionerki, otpuštenih radnica, nezaposlenih, oboljelih od raka dojke ili grlića maternice...

Ima. Ima ih puno nažalost. Previše. No, na sreću (ipak) ima i onih koji se za njih zalažu, kad im je potrebno a čak kad im nije potrebno. A seksualne radnice, prostitutke, kurve, prodavačice ljubavi kako ih milosrdno karakteriše Zakon o Radu Federacije Bosne i Hercegovine? Za njih se niko ne zalaže, ni one same, ni plaćeni ni volonterskih aktivisti, niti jedna stranka, niti jedan sindikat, nijedan jumbo plakat nije njima posvećen, nijedna skupa medijska kampanija međunarodnih agencija za razvoj. Olena Popik bila je davno, umrla je. Metalni, plombirani zauvijek, lijes poletio u daleku Ukrajinu. Odnio raspadnuto od svih mogućih bolesti tijelo i ostavio veliko ništa iza sebe. Istina, da se pola Mostara (i to sa obje strane!) diglo na noge i otrčalo na anonimno testiranje na HIV i druge spolno prenosive bolesti, ali hajde, hvala Bogu uspjeli smo opet sve zaboraviti, izbrisati. A ova pokvarenica više nikome neće naštetiti. Jadni muškarci, sigurno ih je natjerala da to rade bez kondoma, namjerno skrivala bolesti da ih zarazi... Jadni oni i njihove čiste žene u bračnim krevetima, koje su sve one noći kad su oni morali „duže ostati na poslu“ ili „gledati utakmicu s jaranima“, mirno čekale, a sljedeći dan obavljale bračnu obavezu. A druge Ukrajinke, Moldavke, Rumunjke su nekako nestale... Šta ćeš, ekonomija određuje egzistenciju bez obzira na stalež i profesiju. Cure sa Istoka otišle su trbuhom za kruhom u Europsku Uniju, u rajsku Schengen Zonu protoka kapitala, robe i svakako tijela. Mi smo ostali. Ostale su i naše cure, koje svakodnevno rade to što većina vas prezire, ali opet sanja da barem jednom proba. Naše cure rade na marginama margina, polu-skriveno i tajno, iza vaših leđa, u korist vaših udova i ega. I to se dešava, bez obzira na to koliko ćete jako zatvarati oči i praviti se da se to nas ne tiče.

Uzaludno čekajući dok se društvo demokratizira, *detranzicionizira*, *depatrijarhalizira*, sekularizira, suštinski promijeni te skine zakorjelu masku dobrih običaja ili dok strani i domaći donatori ne odluče za finansiranje bilo kojeg projekta vezanog za tu „ružnu“ temu, ja se, pošto mi je ovih briga očigledno premalo, svakodnevno borim sama sa sobom, preispitujući granice i suštinu seksualnog rada kao društvene pojave u kontekstu feminizma. Ovaj tekst je ishod ove borbe i prije svega pokušaj sistematizacije činjenica koji će me, iskreno se nadam, dovesti do nekog konsenzusa između teorije, mojih uvjerenja i svakodnevne prakse. To jeste također pokušaj da feminističke organizacije otvore oči i prestanu okretati leđa od seksualnih radnica i konačno pozabave tim problemom.

Pojam seksualnog rada je dosta širok. Prema definiciji UNAIDS seksualni rad je razmjena novca ili robe za seksualne usluge, bilo to redovno ili povremeno, uključujući ženski, muški i transrodni spol gdje seksualni radnik/radnica može ali ne mora smatrati taj akt kao izvor prihoda. I da stvari na samom početku budu jasne – seksualni rad je nestigmatizirajući pojam, prihvaćen od većine seksualnih radnica i radnike, i javne institucije, organizacije civilnog društva i osvješteni pojedinci trebali bi izbjegavati pojam prostitucija i prostitutka. On nije neutralan, ima mnoge negativne, visoko stigmatizirajuće konotacije a uostalom odnosi se na uski pojam pružanja seksualnih usluga u obliku vaginalnog odnosa a u današnjem svijetu seksualni rad uključuje i mnogo drugih stvari tipa vruće linije, striptiz i sl. Sama definicija seksualnog rada zvuči dosta jednostavno i očigledno, ale ko nikad nije ulazio u ovu tematiku, vjerovatno nije svijestan širine i komplikovanosti ove teme. Prije svega treba naznačiti dvije vrlo bitne stvari. Dobrovoljni seksualni rad se razlikuje od trgovine ljudima u svrhe seksualnih usluga. Dakle poistovjećivanje žena koje su najčešće prevarom prisiljene pružati seksualne usluge s onima koje iz nekih razloga same biraju ovaku vrstu aktivnosti je ključno. Žrtve trgovine ljudima su uvijek žrtve i tako treba da se ih tretira, a seksualne radnice mogu biti žrtve raznih iskorištavanja, ali sama njihova odluka o tome da to postanu ne stavlja ih u položaj žrtve što mnoge organizacije i pojedinci, često zaobilaze. Razlika je također prije svega u tome, da suština trgovine ljudima je od samog početka usmjerena na kršenje ljudskih i građanskih prava, krivično je djelo i ne postoji ni jedan oblik trgovine ljudima koji ima pozitivnu konotaciju ili koji je opravdan. Seksualni rad, kad odbacimo upitne moralne i društvene standarde, sam po sebi trebao bi da ima neutralni status, polazeći od toga da svaka osoba ima pravo na to da raspolaže svojim tijelom i da bira način na koji će razađivati za život. Teoretski, što je upitno u tome da dvije odrasle osobe koje pristaju na takav princip imaju seks za novac. Nažalost teorija odudara od prakse. Trebamo biti svjesni da zbog ogromne stigmatizacije i isključenosti seksualnih radnica i radnika, oni trpe mnoga kršenja njihovih prava i izuzetno su izloženi svim oblicima nasilja počevši od seksualnog i fizičkog do psihološkog i ekonomskog. Od toga dakle počinje dilema da li „podržavati“ u aktivističkom i feminističkom smislu seksualni rad, da li se boriti za dekriminalizaciju seksualnog rada i gdje prelazi ova tanka granica između iskorištavanja a čiste, dobrovoljne „transakcije“?

Feminizam i seksualni rad

Zapravo koliko postoji svjetonazora, ideologija i teorija toliko i postoji feminizama. Sigurno svi oni negdje tamo imaju zajednički cilj, no realizacija tog cilja biva različita. Seks kao takav a posebno seksualni rad i pornografija su stvari oko kojih feminizam najviše se razlikuje, ali nijedna od struja nije neutralna u odnosu na ove teme. Intenzivna debata o seksualnosti, seksu kao aktu, ženskom tijelu i poziciji žena te pornografiji počela je u kasnim 70. a kulminirala u ranim 80. godinama 20. vijeka. Čak se taj period zove „Feminist Sex Wars“. Sve je počelo od Catharine MacKinnon, Andreje Dworkin i Robin Morgan koje su stavile pornografiju, prostituciju i sadomasohizam kao vrh iskorištavanja žena. Osnovale su u 1974 anti-pornografsku skupinu „Žene protiv pornografije“ koja bila je vrlo aktivna u većini američkih gradova. Radikalizam pogotovo Andree Dworkin i Robin Morgan doveo do toga da mnogobrojne feministice započele raspravu sa njihovim diskursom te kontra-pokret. Polazište da zapravo svaki seksualni odnos, svaka porno produkcija i svaki oblik seksualnog rada stavljaju ženu samo u položaju žrtve i odraz su muške dominacije i patrijarhalnog sistema, bio je previše radikal i netačan za mnoge žene. Nije samo da mnoge su ga osporavale ali protivile se da ove teme, kako god bitne i nezaobilazne, postanu temelj i centralna tema feminizma. Koliko god Andrea Dworkin može se smatrati ikonom feminizma i ženom koje imala je do kraja dobre namjere i koja puno doprinijela feminizmu, toliko god radikalizam od kojeg je krenula pretvorio se u čisti konzervativizam i na kraju krajeva sveo ženu u položaj u kojem nije u stanju sama odlučivati o svom tijelu i seksualnoj praksi koja joj odgovara, što u svom eseju koji možemo smatrati za početak tako zvanog „seks-pozitivnog feminizma“ ili „seksualno liberalnog feminizma“ naglašavala Ellen Willis („Feminizam, moralizam i pornografija“, 1979). Seks-pozitivni feminizam što treba prije svega naglasiti nikad nije prihvaćao bilo koji način prisiljavanja, iskorištavanja i izrabljivanja ženskog tijela, ali nije se slagao sa konceptom formalne, zakonske i društvene kontrole nad ženskim tijelom što uključuje također pornografiju i komercijalni seks. Ova struja uvijek je promovirala stav da seksualni odnos bilo koje vrste između odraslih osoba a koji ne krši osjećaje ni prava i slobode angažovanih u njega osoba trebao bi biti izvan društvene i državne kontrole. Neke od seks-pozitivnih feministica smatraju da seksualni rad, ukoliko je oslobođen svih negativnih pojava, može imati i pozitivne strane, za žene i muškarce. S druge strane borba s nepravilnostima vezanim za seksualni rad, s obzirom na njihovo utemeljenje u patrijarhalnom sistemu, mora biti uvijek u centru pažnje i ne smije biti marginalizirano. Treba ovdje napomenuti i struju tako zvanih feministica trećeg svijeta koje naglašavaju da mnoge žene u nerazvijenim dijelovima svijeta poput Afrike i Azije nalaze stalni izvor financiranja pružajući seksualne usluge. To daje im, koliko god zvuči to kontroverzno na prvi pogled pogotovo za obrazovane bijele žene iz Zapada, osjećaj moći i kontroli na svojim životom. Kriminalizacija seksualnog rada u tim regijama svijeta kao i moralno uvjetovanje žena seksualnih radnica može dovesti i u nekim zemljama dovodi do kriminalizacije i društvene izolacije samih tih žena, kojima je oduzet često jedini način za ekonomsku neovisnost i psihičku samostalnost. Problem sa feminizmom i seksualnim radom, koji može osjećati većina samosvjesnih i angažiranih žena je takav, da praktično možemo se složiti istovremeno sa teoretski protivničkim strujama. Sama, koja svakodnevno radim sa seksualnim radnicama,

s obzirom na razne slučajeve, mogla bih potpisati se pod većinom toga što je napisala i Andrea Dworkin i Gayle Rubin...

Praksa. Ako ništa - smanjenje štete i dekriminalizacija

Bez obzira koliko seksualni rad smo mi kao feministice i feministi spremni da prihvatimo kao pojavu, ne bio trebalo da naša uvjerenja okreću nas od bilo kojih grupa žena ili pojedinki. U idealnom svijetu ne bi niko trebao da prodaje svoje tijelo ili bilo šta drugo. Jer moramo biti iskreni sami sa sobom, ako odbacimo sakralizaciju naših tijela čim se razlikuje prodavanje svoje vagine odnosno penisa od prodavanja svoga uma – svojih tekstova, projekata, generalno ideja, ali također svoga vremena, sposobnosti, često dostojanstva. Zašto bi prodavanje „svoje duše“ bilo opravdano a prodavanje svoga tijela nemoralno, ponižavajuće i na kraju krajeva krivično djelo? Hajmo sad teoretski – ko ima više dostojanstva, djevojka koja dobrovoljno radi u eskort agenciji i može birati svoje klijente, zaštićena je od nasilja i iskorištavanja te dobiva za to pristojnu platu od konobarice u drugorazrednom restoranu koju svaki drugi mušterija uhvati za guzicu a gazda svakako oduzme joj zarađen bakšiš? Sve se tu radi o vrlo jednostavnoj stvari – poštivanju osnovnih ljudskih prava svakog pojedinca, bez obzira što i gdje radi. Sa mojih razgovora sa pojedinkama koje se bave seksualnim radom, moram priznati da neke od njih uživaju u svom poslu i vrlo su svjesne svega što on nosi sa sobom. Osim rizika, on im donosi i osjećaj moći, kontrole, također nad muškarcima, a više konkretno: same su sebi šefice, rade kad žele, imaju vremena, imaju para za stvari koje ne bi sebi mogle priuštiti radeći neki drugi posao. Iako priznajem, taj model nije najučestaliji, zato ja nikad sebe neću jednostavno staviti na stranu žestokih zagovornika legalizacije seksualnog rada i slavljenja ga kao pojave. Dekriminalizacija, pogotovo smaih seksualnih radnica čini se najboljim rješenjem a dodatno rješenjem koje može smiriti „feminističku dušu“. Pristup tako zvanog *smanjenja štete* (harm reduction) čini se tu jednim od najboljih ne samo zbog svoje suštine ali i zbog toga što ne kolidira sa drugim pristupima kao što je npr. resocijalizacija, prekvalifikacija itd. Programi smanjenja štete su skupovi praktičnih strategija koje smanjuju negativne posljedice rizičnih ponašanja. Da približimo – taj princip, u kojem ako već nekog ne možemo izvuci iz štetne za njega situacije, koncentriše se na smanjenju svakog rizika vezanog za položaj pojedinca koji ga ugrožava. Smanjenje štete je minimum toga što realno danas možemo uraditi da se poboljša život seksualnih radnica u Bosni i Hercegovini. Širenje znanja o tome kako se zaštititi od HIV i drugih spolno prenosivih bolesti, od nasilja i kršenja ljudskih i građanskih prava je prvi i neophodni korak. Tek kasnije slijedi dodatna edukacija, eventualna prekvalifikacija i druge aktivnosti. Jer trebamo pamtit da nikoga ne možemo spasiti ako on to ne želi u određenom trenutku. Trebamo biti svjesne da uravnotežen i izgrađen feministički pristup doprinosi poboljšanju života, uopšte ne tako male i marginalne kako bismo htjeli vjerovati, grupe žena. S druge strane konzervativni, radikalni i viktimizirajući pristup seksualnom radu donosi štetu seksualnim radnicama, a okretanje leđa većine feminističkih organizacija ili tretiranje svih seksualnih radnica kao žrtava, sigurno ne pridonosi poboljšanju njihovog života. Čini se da je došlo vrijeme da ženske organizacije zauzmu određen i utemeljen stav prema tom problemu.

Edita Čolo

Osjećam - želim - razumijem - činim ženu
(Teorija izbora i feminizam)

Teorija izbora ili teorija izvanjske kontrole Williama Glasera je humanistička psihološka teorija koja zagovara ideju da se ljudi trebaju osloboditi življenja u svijetu kontrole. Svijetu gdje događaji „tjeraju“ i „obavezuju“ osobu, grupu pojedinaca ili društvo da odgovara tj. reaguje na razne pojave u njemu. Svijet u kojem vijekovima živimo jeste upravo takav svijet. Od ranog djetinjstva društvo nas uči o tome što je dobro, a što loše. Uče nas da zatrpavamo svoje želje i htijenja, prilagođavajući se onim već ustaljenim trivijalnim normativima, koje je netko, nekada postavio kao kriterij normalnog i primjerenog. Laganim koracima, isto to društvo uzima kontrolu nad našim osjećajima, mislima, ponašanjem, našim životima. Ako smo ti „sretnici“ koji ispunjavaju prefikse normaliteta i sufikse prihvatljivosti, onda možemo i očekivati i nadati se ostvarenju životne sreće. A ako ne, prepušteni smo sami sebi, u lutanju i traženju onoga što jesmo i što želimo biti, uz konstantnu osudu okoline. Teorija izbora govori da je ovakav svijet izvor svih nedaća, patnji i jada u kojem se čovječanstvo, a time žena i čovjek nalaze. Svojim tumačenjem ljudske prirode teorija izbora pokušava da vrati svijest pojedincu/ki da ne reaguje na podražaja iz spoljne okoline onako kako ga je neko naučio i kako je ustaljeni normativ ponašanja, već da bira ona ponašanja koja će činiti da se osjeća dobro, radosno i sretno, onako kako najbolje zna i umije (naravno izuzimajući ponašanja koja kao posljedicu imaju povredu drugih bića i dobara). Pomjerenjem fokusa na sebe i lokusa kontrole ka sebi, prihvaćanjem odgovornosti za svoje potrebe, osjećaje, misli i izborom svojih ponašanja, jedini je put ka istinskom zadovoljstvu i velikoj životnoj sreći. Ovakvo tumačenje zagovara da i pod velikim utjecajem svijeta izvanjske kontrole kojim smo svakodnevno izloženi, ponašanje osobe, grupe ljudi ili jednog naroda nije ultimativno uslovljeno događajima u spoljašnjoj sredini, već je posljedica izražavanja jedne ili više od potreba koje su u osnovi ljudskog ponašanja. Kroz prizmu paradigmi teorije izbora i teorije kontrole, možemo posmatrati i društvene pojave patrijarhata i feminizma. Teorija izbora je u zadnjih nekoliko decenija pokazala da, moć i kontrola nije jedini način na koji društvo i odnosi među ljudima mogu i trebaju funkcionirati. Istu stvar je učinio i pokret feminizma spram patrijarhata. Stoga se može reći da, teorija izbora postavku vrijednosti u svijetu, preispituje na sličan način kao i što feminizam preispituje prošlo i savremeno patrijahalno društvo.

Teorija kontrole i aktiv/odgovor FEMINIZMA

Prevenstvena veza koju sam vidjela između teorije izbora i feminizma jeste način na koji su odgovorili ustaljenim vjerovanjima teorije izvanjske kontrole. Prema tumačenju Glasera tri su vjerovanja izvanjske kontrole. Prvo vjerovanje teorije kontrole je da su naši osjećaji i ponašanja uslovljeni, odnosno da osoba na podražaje iz vanjske okoline reagira na ustaljen i naučen način. Prema teoriji izbora, bez obzira na događaje iz spoljnog svijeta svako kontrolira samo svoje ponašanje. Događaji iz spoljašnje sredine su jedino informacija koju primamo, ali

mi na njih ne reagiramo po sistemu povratne sprege, već odlučujemo kako ćemo se ponašati. Na sličan način, feminizam tumači da je uloga žene u društvu jedinstvena prema onome što ona odabere. To što je jedna žena, djevojka i/ili supruga jednog muškarca, ne znači da ona nema pravo na svoje individualne i samo sebi svojstvene osjećaje i ponašanja. Da nema pravo odabrati seksualni odnos ili ne, ako njen partner isti poželi. Da mora dodati čašu vode svom dečku/suprugu samo zbog toga što mu pripada i zbog toga što je to normativ. Da ponašanja muškarca ne uslovljavaju njeno ponašanje, kao i da u krajnjoj granici njena rodna obilježja i opredjeljenost nisu uvjetovani spolom kojem pripada. Drugo vjerovanje teorije kontrole, da se može utjecati na ljude kako bi oni činili ono što želimo, čak i ako oni to ne žele to učiniti, teorija izbora odgovara primjerom odgoja. Roditelji u odgoju mogu koristiti različite mehanizme i stilove roditeljstva, ali oni svojim ponašanjem ne mogu uslovljavati ponašanje djeteta. Način na koji se dijete ponaša biti će svojstven samo njemu i u skladu sa njegovim potrebama. Posmatrajući patrijarhat kao društvenu pojavu, kroz vijekove majčinstvo i domaćinstvo kao jedinu pravu i istinsku obavezu i ulogu koju žena treba imati. Cijeli društveni sistem, od antike pa do danas je utemeljen na ovom vjerovanju. Na vjerovanju da žena bez obzira željela to ili ne treba i mora biti dobra majka i domaćica. Feminizam se već decenijama bori protiv ovog uvjerenja. Svojim aktivnostima i zagovaranjima, oslobađa ženu iz okova ovakvih patrijarhalno utemeljenih viđenja. Žene su pokazale i dokazale da se njihovi osjećaji i ponašanja ne mogu kontrolirati. Da imaju pravo na svoja ponašanja, na formiranje svojih uloga, a prije svega da najviše prava polažu na same sebe i na ono što će činiti u svom životu. Treće uvjerenje teorije kontrole govori da je opravdano, pa čak je i moralna obaveza, ismijati prijetiti, kazniti one koji čine ono što im mi kažemo ili ih pak nagraditi ako će to pomoći da učinim što žele. Patrijarhat često koristi mehanizam nasilja i prisiljavanja kako bi moćnici ispunili svoje moralne obaveze. Od tuda osuđujući stavovi, predrasude i stereotipi prema ženama. Neposlušna žena, žena sa većim brojem seksualnih partnera je loša žena. Ona je ambiciozna, kurva, loša majka ili pak neobuzdana i raskalašena. Feminizam je počeo borbu za odbranu i mijenjanje ovakvih stavova. Pokret je učinio da se seksualne odnose i pravo žene na seks i slobodno seksualno ponašanje detabuizira, podstakao je razvoj ženske kulture i ohrabrio veliki broj žena da se njihov glas čuje. Boreći se za ljudska prava žene, ističući njenu važnost i vrijednost pomjerio je granice, i danas iako ne u potpunosti više nije moralno, čak je i kažnjivo ismijavati i prijetiti ženi samo jer je žena. Ali u čemu i zašto ovakva sličnost između feminizma i teorije izbora? Sličnost je upravo u tome, što i jedna i druga paradigma govori da kontrola nije istinski način na koji ljudi, ali i društvo funkcionira. I zagovara da je ponašanje i djelovanje u skladu sa potrebama osobe i društva, jedini ispravan način do ostvarivanja sreće.

Što je feminizam radio, što je feminizam trebao

Glasser razlikuje pet osnovnih ljudskih potreba koje su u osnovi svih drugih. To su: potreba za preživljavanjem, potreba za ljubavlju i pripadanjem, potreba za moći, potreba za slobodom i potreba za zabavom. Svaka osoba se u različitim trenucima svog života različito ponaša jer joj je važno zadovoljiti različite potrebe. Ako feminizam krenemo posmatrati kao jednu ženu, a svijet kontrole kao patrijarhat u kojem bivstvuje sistem vrijednosti možemo postaviti ovako. Teorija izbora govori da je osnovna ljudska potreba za preživljavanjem koja obećava dugovječnost. To je osnovna ljudska potreba koja je u osnovi svih drugih potreba i jedina je

potreba koja uvijek mora biti zadovoljena. Feminizam je u svojim počecima djelovanja upravo pomagao ostvarivanju ove potrebe jedne žene. Postao je prvo lokalni, a zatim globalni mehanizam koji je omogućio ženama da prežive u muškom svijetu. Prvi feministički pokreti i djelovanja upravo se pojavljuju iz ove potrebe da žena ostane u životu. Borba za radnička prava žene, borba za zaštitu i očuvanje fizičkog, psihičkog integriteta zlostavljanih žena vodila je ka tom cilju. Iako, ova poređenje može biti dovedena u pitanje sa argumentima da hranjenje, pijenje i seks (osnovne ljudske potrebe), nisu isto što i samo - aktualizacija žene u društvu. Ali ako samo pretpostavimo, koliko bi pretučenih žena, da se ništa nije poduzelo do danas umrlo, ne možemo reći da prvi koraci feminizma nisu motivirani upravo iz potrebe da žena kakvu poznajemo danas živi. Napredujući u ostvarenjima svojih osnovnih ljudskih prava, postajući sigurna žene su se počele grupirati. Počele su formirati svoj ženske klubove, pokrete i činiti zajedničke aktivnosti, odnosno boriti se za ono što je njima u tom trenutku bilo i danas jeste važno. Feminizam je počeo da zadovoljava svoju potrebu za ljubavlju i pripadanjem. Ženski feministički pokret se širio, ujedinjavao i glas žene uz ljubav i osjećaj pripadnosti je postajao sve jači.

Ali nešto se desilo, feminizam se u jednom trenutku svog razvoja počeo mijenjati i raslojavati. Potreba za uvažavanjem različitih mišljenja kod žena i potreba za moći kod različitih feminističkih teorija došla je u prvi plan. Žene su nakon zadovoljavanja svojih potreba za, ostvarivanjem osjećaja pripadnosti i ljubavi, počeli tražiti načine kako da zadovolje svoju moć. Moć kojom su muškarci vijekovima uspostavljali kontrolu nad ženama, je u jednom trenutku postalo oružje feminizma.

Potreba žene za svojom samoaktuelizacijom, osvajanje položaja i trona na polju političke i pravne jednakosti, kao centralne ideje nije ništa drugo nego zadovoljavanje potrebe za ŽENSKOM MOĆI. U trenutku kada se feministički ženski pokreti bore za svoja prava, potreba za moći ja najvišoj izražena i ako ne govorimo jezikom moći koji vlada ne možemo zadovoljiti svoje potrebe. Opasnost nije u moći, nego u ideji da sa moći možemo kontrolirati druge, jer izvanjska kontrola djeluje za moćne, ali djeluje i za bespomoćne, jer su iskusili njeno djelovanje na sebi pa se nadaju da će možda i sami primjeniti na nekom drugom. U ovom trenutku feminizam treba i mora ostati svojstven sebi, ne pokušavati kontrolirati druge, već kontrolirati sebe. U preuzimanju jedinstvene odgovornosti za sebe i prepuštanjem kontrole drugome je najveća kontrola.

Dalje, posmatrajući žensku umjetnost, lepršavost slobode i kreativnosti možemo vidjeti da feminizam kroz različite kreativne aktivnosti ispunjava i svoju potrebu za slobodom (slobodom izražavanja) i kreativnošću. Mnogobrojna ženska djela, savremene umjetnice kroz svoja djela promoviraju ženu, promoviraju njene vrijednosti i ljepote, oslobađaju je okova i razbijaju zid vijekovima sagrađen oko nje.

Na kraju ... Čovjek i žena vijekovima žive u svijetu u kojem je uvriježen mišljenje da na ponašanje jedne osobe druga odgovara svojim ponašanjem, i teško je očekivati velike i iznenadne istinske promjene. Naučeni samo da živimo u sistemu povratne sprege odnosa među živim bićima i svim pojavama koje su do danas poznate za čovjeka. Ali da li je ta povratna sprega toliko egzaktna, da li je možemo mjeriti ili predvidjeti? Sva druge teorije kontrole i biološke ponašajna teorije koje pokušavaju razumjeti i kontrolirati ljudsko ponašanje uspjele su djelimično, ali nikada u potpunosti doseći svoj cilj. Na isti način, kroz vijekove patrijarhat je pokušao kontrolirati ženu, ali žena nije u potpunosti podlegla takvom

mehanizmu. Tako da je jasno vidljivo da ni svijet kontrole, ali ni patrijarhat nikada nije uspio dosegnuti i ispuniti svoj ultimativni cilj. Taj cilj nikada neće niti biti dosegnut, jer u osnovu ljudskog ponašanja nije kontrola koja nam je nametnuta, već upravo prepoznavanje ugroženih potreba, ali i pronalaženja pravih načina na koji će se zadovoljiti.

Zbog toga ću na kraju reći:

Feminizam je žena sa slobodom svog izbora. Žena koja živi svoj izbor i svoj život. Žena koja više ne želi da živi u svijetu kontrole. Feminizam je žena koja živi u skladu sa svojim potrebama, prepoznaje ih, integrira ih u svoje želje, strahove, htijenja i nadanja. Feminizam je žena koja odabire svoje osjećaje, svoje ponašanje i ispoljava se kroz svoju kreativnost. Ipak, kako još uvijek živimo u svijetu u kojem je moć i kontrola nad onim drugim bilo bivstvenim ili materijalnim najjači mehanizam utjecaja na nečije ponašanje (ne iz razloga što je to prirodno, već što je decenijama i vijekovima integrirano), teorija izbora kao i feminizam tek započinju svoju borbu. Započinjju svoju borbu za dostojanstvo žene i muškarca, za slobodu žene i muškarca u donošenju svojih odluka i ponašanja, borbu za svoja prava i za čovječnost ili kako već reći ženstvenost.

Dina Duraković Morankić

Sudski mehanizmi zaštite rodne ravnopravnosti u BiH - naznake o osnovnim problemima u praksi

Formalna rodna ravnopravnost u Bosni i Hercegovini osigurana je zakonskom ravnopravnošću spolova koja je naslijeđena iz prethodnog društvenog sistema. U periodu nakon rata '92-95. godine, u tzv. tranzicijskom periodu, ova naslijeđena formalna zakonska ravnopravnost nadograđena je usvajanjem zakona koji se bave zaštitom rodne ravnopravnosti i zaštitom od diskriminacije, kao i osnivanjem institucija čiji je primarni zadatak zaštita i unapređenje rodne ravnopravnosti, kao što su entitetski Gender centri³ i Agencija za ravnopravnost spolova u BiH⁴. Bosna i Hercegovina je, također, potpisnica i brojnih međunarodnih sporazuma i protokola koji su usmjereni ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Što se tiče domaće zakonske regulative, svakako je najvažniji Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, usvojen 2003. godine⁵, te Zakon o zabrani diskriminacije⁶. Za oba zakona je karakteristično da obezbjeđuju posebne mehanizme zaštite u slučajevima diskriminacije, kroz mogućnost pokretanja postupka kod institucija koje se bave promocijom rodne ravnopravnosti i putem podizanja tužbi pred redovnim sudovima kao i pokretanja krivičnih i prekršajnih postupaka u slučaju diskriminacije. Neki od ovih mehanizama sadrže aspekte koji su prilično inovativni za naš pravni sistem, o čemu će biti riječi dalje u tekstu.

Bez obzira na gore spomenutu formalnu ravnopravnost i činjenicu da je pravni i institucionalni okvir za promociju i zaštitu rodne ravnopravnosti relativno uobličen, u stvarnosti je i dalje evidentna jasna faktička neravnopravnost između spolova/rodova i to u skoro svim poljima javnog i privatnog života.⁷ Žene su nedovoljno prisutne u javnoj sferi, u velikoj mjeri su isključene iz procesa odlučivanja budući da su nedovoljno zastupljene u zakonodavnim i izvršnim organima vlasti, te skoro potpuno isključene iz neformalnih centara moći i odlučivanja. One su opterećene neplaćenim poslovima, koji se tipično smatraju „ženskim“, čime je ugrožen i njihov ekonomski položaj i mogućnost ostvarivanja finansijske sigurnosti i napredovanja u karijeri, te su i u centrima odlučivanja u poslovnoj sferi značajno manje prisutne. I u privatnoj sferi nalazimo na različite oblike diskriminacije, uzrokovane prvenstveno patrijarhalnim naslijeđem, stereotipizacijom rodnih uloga i podjelom poslova u porodici na „ženske“, najčešće neplaćene i sakrivene u privatnu sferu, i „muške“, usmjerene na osiguranje materijalne egzistencije porodice koji se ostvaruju kroz realizaciju muškaraca na poslovnom planu i u javnoj sferi.⁸

³ <http://www.fgenderc.com.ba/> i

<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx>

⁴ <http://www.arsbih.gov.ba/>

⁵ Prečišćeni tekst objavljen u Sl.glasniku BiH br. 32/10.

⁶ Sl.glasnik BiH br. 59/09.

⁷ Za sliku ženskih prava u stvarnosti pogledati Bakšić-Muftić, Ženska prava u sistemu ljudskih prava, Sarajevo, 2006. godina, str. 295-318.

⁸ Alternativni izvještaj o implementaciji CEDAW Konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, izdat pod koordinacijom „Prava za sve“ Sarajevo i „Helsinški parlament građana“ Banja Luka, oktobar 2010. godine, str. 5 – 10.

Ovakva razlika u formalnoj i faktičkoj slici ostvarivanja rodne ravnopravnosti nije tipična samo za Bosnu i Hercegovinu – ona se može naći kako u drugim zemljama u tranziciji, tako i u razvijenim zemljama koje baštine zapadne demokratske vrijednosti. Razlozi su mnogostruki i kreću se od snažnog patrijarhalnog naslijeđa koje je vrlo teško iskorijeniti, pa sve do nedovoljne angažiranosti žena, feminističkih i ženskih organizacija i pokreta, čemu opet razlozi mogu biti i objektivne i subjektivne prirode.

Cilj ovog teksta je da ponudi neke odgovore na pitanja koja se tiču dostupnih sudskih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i zaštitu prava žena, te njihovog (ne)korištenja u praksi, pri tome se fokusirajući na građanske, a ne krivične postupke. Da li je jedan od razloga diskrepancije između formalnog i faktičkog u sferi zaštite i ostvarenja ženskih prava nedovoljno korištenje dostupnih mehanizama zaštite? U kojoj mjeri žene koriste dostupne mehanizme da bi ostvarile svoja prava? Šta mogu biti razlozi za ovo nekorištenje? Na koji način je moguće prevazići ove razloge i učiniti postojeće mehanizme značajnim alatom u borbi za osiguranje rodne ravnopravnosti? Ko snosi odgovornost za njihovu promociju/korištenje, na koji način ih učiniti efikasnim? Ovo su samo neka od pitanja s kojima sam se susrela kada sam počela analizirati ove mehanizme i njihovu moguću upotrebu i na neka od njih ću probati da odgovorim u ovom tekstu.

Bitno je napomenuti da se zaključci i preporuke ponuđeni u ovom tekstu baziraju prvenstveno na mom vlastitom iskustvu u radu sa marginaliziranim ženama, kao i općem iskustvu u postupcima pred sudovima u ostvarivanju prava fizičkih i pravnih lica. Ovo je prije svega uzrokovano nepostojanjem zvaničnih indikatora i statistika o mehanizmima sudske zaštite rodne ravnopravnosti što je slučaj i sa većinom drugih prava u postupcima pred redovnim sudovima⁹, te vrlo limitiranim teorijskim razmatranjima dostupnim u ovoj oblasti. Druga sekcija ovog teksta ponudiće kratki osvrt na postojeće mehanizme sudske zaštite u građanskim postupcima i ostvarivanja rodne ravnopravnosti u kontekstu Zakona o ravnopravnosti spolova i Zakona o zabrani diskriminacije sa njihovim najzanimljivijim karakteristikama. Treći dio će ponuditi razmatranja o (ne)iskorištenosti ovih mehanizama u praksi, kao i dati neke preporuke u smislu otklanjanja postojećih prepreka, dok se u četvrtom dijelu daju određene zaključne napomene.

⁹ Iako se izdaju određeni bilteni sudske prakse na različitim nivoima organizacije pravosuđa, ipak ne postoje sveobuhvatni registri sudske prakse, niti su oni dostupni sistematizirani na način koji bi omogućio jednostavnu analizu. Također, sudska praksa varira od suda do suda i ne postoje institucionalni načini njene harmonizacije (kao npr. usvojeni stavovi vrhovnih sudova koji su u bivšem sistemu postavljali standarde za odlučivanje u određenim pitanjima). Ovo sve značajno otežava analizu dostupne sudske prakse općenito, a posebno u ovako specifičnim pitanjima kakvo je rodna ravnopravnost. Treba imati na umu i da se faktička rodna ravnopravnost ostvaruje (ili ne ostvaruje) i u mnogim drugim postupcima koji se vode pred sudovima, a koji, na prvi pogled, nisu usmjereni ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Ovi postupci su možda i bitniji u svakodnevnoj zaštiti žena i ženskih prava, kao npr. postupci koji se tiču zaštite od nasilja, postupci kojima se ostvaruje zaštita iz oblasti porodičnog prava (pravo na izdržavanje, podjela imovine poslije razvoda braka, starateljstvo nad djecom, itd.) ili prava iz oblasti nasljeđivanja. Ovi postupci ipak nisu predmet razmatranja u ovom tekstu.

Karakteristike mehanizama zaštite rodne ravnopravnosti u građanskim postupcima u smislu Zakona o ravnopravnosti spolova i Zakona o zabrani diskriminacije

Zakonom o ravnopravnosti spolova uređuje se i štiti ravnopravnost spolova, te uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu spola. Zakonom se propisuje da svako ko smatra da je žrtva diskriminacije, odnosno da mu je diskriminacijom povrijeđeno neko pravo može tražiti zaštitu tog prava u postupku u kojem se odlučuje o tom pravu kao glavnom pitanju¹⁰, bez pojašnjenja šta bi takav postupak mogao predstavljati. Budući da ovaj zakon sadži odredbu kojom se vršenje nasilja, uznemiravanje ili seksualno uznemiravanje na osnovu spola predviđa kao krivično djelo (za koje se predviđa kazna zatvora od 6 mjeseci do 5 godina), očito je da je zakonodavac ovdje mislio na krivične i prekršajne postupke.¹¹

Žrtva diskriminacije također može tražiti i zaštitu od diskriminacije u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije¹², što je opisano dalje u tekstu. Žrtva također ima pravo na naknadu štete prema opštim pravilima obligacionog prava,¹³ što znači da je u sudskom postupku dužna dokazati postojanje štete (materijalne ili nematerijalne), visinu štete, te da je šteta nastala određenom protupravnom radnjom štetnika, konkretno zbog diskriminacije.

Bitno je napomenuti i da zakon predviđa da sve odluke nadležnih sudskih organa u vezi sa povredom neke od odredbi Zakona o ravnopravnosti spolova moraju biti dostavljene Agenciji za ravnopravnost spolova BiH (od strane sudova na nivou BiH), te entitetskim Gender centrima (od strane sudova na nivou entiteta). Iako ova zakonska obaveza za sudove postoji, u toku istraživanja za potrebe pisanja ovog teksta postalo je jasno da sudovi ovu svoju obavezu još uvijek ne izvršavaju, pri čemu treba imati na umu da je ona uvedena izmjenama i dopunama Zakona o ravnopravnosti spolova koji su usvojeni tek u decembru 2009. godine. Budući da se ipak radi o pitanjima koja su od velike važnosti za rad tijela koja se bave rodnom ravnopravnošću, iz komunikacije sa njihovim predstavnicima proizilazi da oni samoinicijativno prikupljaju sudske odluke koje su relevantne za njihov rad, iste analiziraju i takve analize koriste u svom radu.

Zakon o zabrani diskriminacije ne uređuje niti se odnosi isključivo na diskriminaciju na osnovu spola/roda, nego uključuje sve oblike diskriminacije – koja predstavlja svako različito postupanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti prema bilo kojem licu ili grupi na osnovu, između ostalog, rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, spola i spolnog izražavanja i orijentacije itd.¹⁴, dakle diskriminacija na osnovu spola predstavlja samo jedan od osnova diskriminacije koju ovaj zakon tretira. Ipak, ono što je bitno kod ovog zakona jeste da on relativno detaljno uređuje postupke za zaštitu od diskriminacije i uvodi određena rješenja koja su inovativna u našem pravnom sistemu.

Prije svega, zakon definiše da svako lice ili grupa lica koja smatra da je diskriminirana može tražiti zaštitu svojih prava putem postojećih sudskih i upravnih postupka, a moguća je i kumulacija zahtjeva u upravnom i sudskom postupku u slučaju da diskriminacija proizilazi iz

¹⁰ Član 23. st. (1) Zakona o ravnopravnosti spolova.

¹¹ Takav postupak na osnovu ovog zakona vođen je protiv Dragana Marinkovića Mace i drugih u predmetu br. K-03/08 u kojem je Marinković oglašen krivim zbog krivičnog djela iz ovog zakona od strane Suda BiH i osuđen na uslovnu kaznu zatvora u trajanju od 6 mjeseci.

¹² Član 23. st. (1) Zakona o ravnopravnosti spolova.

¹³ Član 23. st. (2) Zakona o ravnopravnosti spolova.

¹⁴ Član 2. st. (1) Zakona o zabrani diskriminacije.

upravnog akta.¹⁵ Također, zakon propisuje i koje vrste tužbenog zahtjeva se mogu istaći u sudskom postupku od strane lica ili grupe lica koja su izložena bilo kojem obliku diskriminacije, odnosno da takva lica mogu da podnesu:

- tužbu za utvrđivanje diskriminacije;
- tužbu za zabranu ili otklanjanje diskriminacije;
- tužbu za nadoknadu štete; te
- objavu presude kojom je utvrđena povreda prava na jednako postupanje u medijima, kada je diskriminacija počinjena kroz medije;¹⁶

pri čemu o ovakvim tužbama odlučuju nadležni sudovi primjenjujući odredbe relevantnih zakona o parničnom postupku, osim u onim slučajevima koji su posebno regulisani Zakonom o zabrani diskriminacije.¹⁷

U našem građanskom pravnom sistemu, od usvajanja entitetskih Zakona o parničnom postupku 2003. godine¹⁸, promijenilo se generalno načelo koje se tiče tereta dokazivanja činjenica u parničnom postupku. Dok je do tada vrijedilo načelo materijalne istine, po kojem je obaveza sudova bila da pravilno utvrdi činjenično stanje u svakom pojedinom predmetu, od 2003. godine usvojeno je načelo tereta dokazivanja koje je inherentnije anglosaksonskom pravnom sistemu, i po kojem vrijedi generalno pravilo da teret dokazivanja leži na strankama, odnosno onoj strani koja nešto tvrdi¹⁹ - dakle, stranka je dužna dokazati činjenice na kojima zasniva svoj zahtjev. Također, ukoliko sud na osnovu ocjene dokaza ne može sa sigurnošću utvrditi neku činjenicu, o njenom postojanju, odnosno nepostojanju, zaključit će primjenom pravila o teretu dokazivanja.²⁰ U praksi ovo znači da u slučaju da stranka koja nešto tvrdi nije u mogućnosti dokazati tu tvrdnju ili činjenicu, sud će smatrati da ista nije ni dokazana. Ovaj princip bi mogao biti posebno problematičan kod dokazivanja činjenica koje se tiču diskriminacije, budući da se u slučajevima diskriminacije često radi o činjenicama/tvrdnjama koje je posebno teško dokazati jer nisu potkrijepljene materijalnim dokazima (npr. ispravama, nalozima, dokumentima), naročito u slučajevima npr. posredne diskriminacije, uznemiravanja ili mobinga. Ovo je vjerovatno i bio osnovni razlog što je Zakon o zabrani diskriminacije predvidio posebno pravilo o teretu dokazivanja, koje odstupa od općeg, gore opisanog pravila o teretu dokazivanja koji važi u ostalim parničnim postupcima koji se vode pred redovnim sudovima u Bosni i Hercegovini. Tako, član 15. Zakona o zabrani diskriminacije predviđa da u slučajevima kada lice ili grupa lica navode činjenicu u postupku

¹⁵ Član 11. Zakona o zabrani diskriminacije.

¹⁶ Član 12. st. (1) Zakona o zabrani diskriminacije.

¹⁷ Najzanimljivije iznimke opisane su dalje u tekstu.

¹⁸ Zakon o parničnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH 53/03, 73/05, 19/06) i Zakon o parničnom postupku RS (Sl. glasnik RS 58/03, 85/03, 74/05, 63/07, 105/08, 45/09, 49/09).

¹⁹ Član 7. Zakona o parničnom postupku FBiH utvrđuje da su stranke dužne iznijeti sve činjenice na kojima zasnivaju svoje zahtjeve i izvoditi dokaze kojima se utvrđuju te činjenice. Sud je ovlašten da utvrđuje i činjenice koje stranke nisu iznijele ali samo ako stranke idu za tim da raspolažu zahtjevima kojima ne mogu raspolagati. Član 123. istog zakona predviđa da je svaka stranka dužna dokazati činjenice na kojima zasniva svoj zahtjev.

²⁰ Član 126. Zakona o parničnom postupku FBiH.

pred sudom, potkrepljujući navode o tome da je zabrana diskriminacije prekršena, navodni prekršilac je dužan da dokaže da nije prekršio princip jednakog postupanja ili zabrane diskriminacije.²¹ Ipak, i ova odredba ostavlja dosta prostora za različite interpretacije. Najprije, nije jasno šta predstavlja adekvatan standard 'potkrijepljenosti' navoda o tome da je zabrana diskriminacije prekršena. Naši sudovi koriste standarde vjerovatnosti (npr. u postupku određivanja privremenih mjera gdje se zahtjeva da predlagač/ica učini vjerovratnim svoje potraživanje ili pravo) ili osnovanosti (npr. kod odlučivanja o osnovanosti tužbenog zahtjeva). U Evropi važi pravilo da osoba koja se poziva na diskriminaciju mora učiniti vjerovratnim da je došlo do diskriminacije, a teret dokazivanja da do diskriminacije nije došlo leži na protivnoj strani.²² Ipak, s obzirom na jezičku nedorečenost ove odredbe Zakona o zabrani diskriminacije, standard dokazivanja bi mogao biti predmetom različitih tumačenja sudova i primjene različitog standarda dokazivanja. Bez obzira na ovaj potencijalni problem, ipak ne treba zanemariti značaj činjenice da je teret dokazivanja u postupcima povodom povrede zabrane diskriminacije prebačen na navodnog prekršitelja/icu, što smatram vrlo značajnom inovacijom u ovom postupku i što bi svakako trebalo adekvatno iskoristi i u praksi, budući da je teret dokazivanja zasigurno najveće opterećenje za tužitelja/icu u parničnom postupku i s obzirom da čitav ishod postupka ovisi isključivo o tome da li je tužitelj/ica uspio/la ili ne dokazati ono što tvrdi u tužbi.

Još jednu odredbu koja se tiče tereta dokazivanja smatram vrlo važnom, a to je član 15. st. (2) zakona, koja eksplicitno navodi da se kao dokazno sredstvo u ostvarenju prava u slučaju povrede zabrane diskriminacije mogu koristiti i statistički podaci, odnosno baze podataka. Pri tome treba imati u vidu da će se značaj ove odredbe vjerovatno pokazati u budućnosti, kada Bosna i Hercegovina bude raspolagala adekvatnim i relevantnim statističkim podacima, što sada, nažalost, nije slučaj.

Kolektivna tužba

Zakon o zabrani diskriminacije također predviđa i mogućnost podnošenja kolektivne tužbe za zaštitu od diskriminacije. Član 17. ovog zakona predviđa da udruženja, tijela, ustanove ili druge organizacije (registrovane u skladu sa relevantnim propisima), ako imaju opravdan interes ili se bave zaštitom od diskriminacije određene grupe lica, mogu podnijeti tužbu protiv lica koje je povrijedilo pravo na jednako postupanje, ako učine vjerovratnim da je postupanjem tog lica povrijeđeno pravo većeg broja lica koja pretežno pripadaju grupi čija prava tužitelj/ica štiti. Ovim se otvara mogućnost da tijela za zaštitu rodne ravnopravnosti osnovana na razini države ili entiteta (u zavisnosti do načina njihovog organizovanja ili osnivanja), te posebno udruženja koja se bave zaštitom od diskriminacije određene grupe lica budu podnosioci tužbe u ime većeg broja (anonimnih) lica koja mogu biti oštećena određenim radnjama, izostankom istih ili nekim diskriminatornim postupanjem.

Također, zakon pruža mogućnost da se u postupcima pokrenutim od strane lica ili grupe lica koja tvrde da su žrtve diskriminacije pridruži tijelo, organizacija, ustanova, udruženje ili drugo

²¹ Iako to nije eksplicitno određeno u zakonu, može se pretpostaviti da se prijenos tereta dokazivanja sa tužitelja/ice na tuženog/u odnosi samo na građanske postupke, a ne na krivične i/ili prekršajne budući da tu vrijedi temeljni princip presumpcije nevinosti. U ovom smislu, pogledati i Vehabović, Izmirlija, Kadribašić, Komentar Zakona o zabrani diskriminacije, Sarajevo, 2010., str. 113.

²² Vehabović, Izmirlija, Kadribašić, Komentar Zakona o zabrani diskriminacije, Sarajevo, 2010., str. 111.

lice koje se u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom od diskriminacije određene grupe o čijim pravima se odlučuje u tom postupku.²³ Dakle, i na ovaj način je omogućeno institucijama i udruženjima koja se bave zaštitom određenih grupa da se aktivno uključe u ostvarivanje prava ovih grupa u postupcima pred nadležnim sudovima.

U skladu sa dostupnim informacijama, mogućnost podnošenja kolektivne tužbe još uvijek nije iskorištena u praksi, odnosno nema indikacija da je bilo sudskih odluka na osnovu kolektivnih tužbi.²⁴

Posebnost postupaka propisanih Zakonom o zabrani diskriminacije ogleda se i u tome da nadležni sud može odlučiti da žalba protiv odluke ne zadržava izvršenje (što nije slučaj u „regularnim“ parničnim postupcima), te može odrediti i kraće rokove za ispunjenje radnje koja je naložena tuženom/j (nego što su to oni propisani općim pravilima parničnog postupka) u slučaju zabrane poduzimanja radnji kojima se krši pravo na jednako postupanje, kao i u slučaju objave presude kojom je utvrđena povreda prava u medijima.²⁵ Zakon propisuje i da su sudovi i sva druga tijela koja sprovode postupak dužna da sve radnje u postupku poduzimaju hitno.²⁶ Bitno je napomenuti i da zakon određuje relativno kratak rok za podnošenje tužbe, koji iznosi 3 mjeseca od dana saznanja o učinjenoj povredi prava, a najdalje godinu dana od dana učinjenja povrede,²⁷ što znači da se nakon isteka ovih rokova, tužba više ne može podnijeti.

Korištenje postojećih mehanizama zaštite rodne ravnopravnosti u građanskim postupcima u praksi

Kao što je opisano u sekciji 2 ovog teksta, Zakon o zabrani diskriminacije sadrži posebne odredbe o ostvarivanju prava na zaštitu od diskriminacije pred redovnim sudovima, a Zakon o ravnopravnosti spolova upućuje na primjenu ovog mehanizma u slučaju diskriminacije na osnovu spola. Zakon o zabrani diskriminacije relativno je nov akt, usvojen u julu 2009. godine, te je djelimično razumljivo, s obzirom na pravni sistem u Bosni i Hercegovini koji se suočava sa brojnim teškoćama, da još ne možemo govoriti o njegovoj punoj implementaciji. Ipak, čini se da je iskorištenost mehanizama koje ovaj zakon predviđa u praksi na vrlo niskom nivou. Za potrebe pisanja ovog teksta, kontaktirala sam državne i entitetske institucije koje se bave zaštitom rodne ravnopravnosti i na osnovu ovih kontakata, mog ličnog iskustva i dostupnih materijala, čini se da su informacije o korištenju ovih mehanizama vrlo limitirane, čemu je opet primarni razlog njihova slaba primjena u praksi. Iz svih navedenih izvora, uspjela sam doći do svega pet presuda nadležnih sudova u Bosni i Hercegovini koje se tiču Zakona o zabrani diskriminacije i/ili Zakona o ravnopravnosti spolova, što uključuje i krivične i

²³ Član 16. Zakona o zabrani diskriminacije.

²⁴ U predmetu koji se vodio pred Općinskim sudom u Mostaru po tužbi malodobnog E.B. protiv Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta HNK, zbog diskriminacije povredom prava na jednako postupanje u oblasti obrazovanja u smislu Zakona o zabrani diskriminacije, sud je u julu 2010. godine donio prvostepenu presudu kojom je utvrdio povredu zakona u ovom smislu. Iz obrazloženja presude proizilazi se da se radnjama tuženog diskriminiraju i drugi pripadnici iste grupe, međutim, kako se nije radilo o kolektivnoj tužbi (iako su tužiteljica zastupala lica koja su uposlenici udruženja koje se bavi pružanjem besplatne pravne pomoći), to je presuda usmjerena samo na ostvarenje prava tužitelja.

²⁵ Član 13. st (3) Zakona o zabrani diskriminacije.

²⁶ Član 12. st. (2) Zakona o zabrani diskriminacije.

²⁷ Član 13. st. (4) Zakona o zabrani diskriminacije.

građanske predmete.²⁸ Sve i da takva evidencija nije potpuna, što je vrlo moguće, zbog ograničenog obima ovog istraživanja, kao i činjenice da relevantna sudska praksa nije lako dostupna, ipak se radi o izuzetno malom broju presuda nadležnih sudova donesenih u bilo kakvoj vezi sa ova dva zakona. Ovo svakako upućuje na vrlo malu iskorištenost postojećih mehanizama, čemu su uzroci vjerovatno višestruki. Prije svega, treba imati na umu da određeni sektorski zakoni (npr. porodični zakoni) doneseni mnogo prije Zakona o zabrani diskriminacije i Zakona o ravnopravnosti spolova, već sadrže odredbe kojima se u praksi može ostvarivati zaštita od rodne diskriminacije u općim građanskim postupcima, dakle bez korištenja posebnih mehanizama koji su dostupni na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije.²⁹ Nadalje, sigurno je jedan od razloga i taj da ne postoji dovoljna informisanost zainteresovanih lica o ovim mehanizmima, prvenstveno onih iz pravne struke (advokata/ica, službi/organizacija za pružanje pravne pomoći) koji trebaju upućivati stranke na mogućnost korištenja ovih postupaka, a još manje žrtava diskriminacije. Pri tome treba imati na umu da su rokovi predviđeni Zakonom o zabrani diskriminacije relativno kratki (3 mjeseca od dana saznanja za učinjenu povredu za podnošenje tužbe), što u nedostatku relevantnih i lako dostupnih informacija može dovesti do toga da žrtve diskriminacije propuste rok za podnošenje tužbe i na taj način budu onemogućene da koriste ove mehanizme. Stoga je neophodno što prije provesti širu kampanju kojom bi se informacije o mehanizmima zaštite na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije učinile dostupnim što širem krugu javnosti, sa posebnim fokusom na profesionalce/ke koji prakticiraju pravo, odnosno advokate/ice, zaposlenike/ce u udruženjima koja se bave zaštitom ljudskih prava i pružanjem besplatne pravne pomoći i sl. Ovo bi svakako moglo biti predmetom javnih kampanja, kao i obuka usmjerenih na određene grupe koje se u svom radu najviše susreću sa problemom diskriminacije. Bilo bi vrlo bitno obučiti udruženja građana i organizacije civilnog društva o mogućnostima podnošenja kolektivne tužbe, te iskustvima u ovoj oblasti iz drugih evropskih zemalja u kojima je takva praksa razvijena. U smislu ostvarivanja rodne ravnopravnosti i korištenja postojećih mehanizama u ovom cilju, nositelji ovakvih aktivnosti bi primarno mogle biti entitetske i državna institucija koje se bave zaštitom rodne ravnopravnosti.³⁰ Također, u samim postupcima koji mogu biti inicirani na osnovu ovih zakona, za očekivati je da se pojave brojna pitanja na koja sudska praksa tek treba da odgovori. Prije svega, sudije/sutkinje (i tužitelji/ce u krivičnim postupcima) nisu posebno obučeni za suđenja u postupcima ostvarivanja prava na zaštitu od diskriminacije koji imaju dosta svojih

²⁸ Ovdje ne uključujem postupke pred Evropskim sudom za ljudska prava koji se indirektno mogu odnositi na zaštitu od diskriminacije, budući da je pravni osnov za odlučivanje ovog suda predstavlja prije svega Evropska konvencija o ljudskim pravima.

²⁹ U Kombiniranom četvrtom i petom izvještaju prema Konvenciji i eliminaciji svih oblika diskriminacije žena za Federaciju Bosne i Hercegovine (2006 2009), koji je pripremio Gender centar Federacije Bosne i Hercegovine navode se podaci prikupljeni od općinskih i kantonalnih sudova i tužiteljstava, a koji se tiču nasilničkog kriminaliteta, nasilja u porodici, povjeravanja djece na roditeljsko staranje, povrede prava iz radnog odnosa i zaštite Ustavom zagaraniranih prava u upravnom sporu. Ipak, u izvještaju je prezentiran samo broj predmeta po svakoj oblasti (uključujući krivične i građanske postupke) uz neke druge pokazatelje, koji ne dozvoljava kvalitativnu analizu predmetnih postupaka.

³⁰ Prema informaciji dostupnoj na web stranici Gender centra RS, ovaj centar organizuje jednodnevnu obuku sudija/sutkinja i tužitelja/ica o primjeni Zakona o ravnopravnosti spolova, u okviru implementacije Strategije za borbu protiv nasilja u porodici u RS do 2013. godine, pa se može zaključiti da će ova obuka biti usmjerena na borbu protiv nasilja u porodici.

specifičnosti i u kojima je potrebno adekvatno primijeniti ne samo domaće zakone, nego i međunarodne konvencije i protokole koji su direktno primjenjivi u Bosni i Hercegovini. U ovakvim je postupcima jako bitno da sudije/sutkinje budu senzibilizirani za prava žena i sve specifičnosti rodno zasnovane diskriminacije od kojih je jedna od najbitnijih svakako teškoća u dokazivanju diskriminacije.³¹ Također, bit će potrebno usvojiti primjerene standarde dokazivanja, koji su, kako je objašnjeno u prethodnoj sekciji u relevantnim zakonskim odredbama nedovoljno precizni, te je ostavljeno dosta prostora za različita tumačenja. U ovom smislu, tek je potrebno izgraditi sudsku praksu koja bi dala odgovore na nedorečenosti koje postoje u samom zakonu, a tu bi ključnu ulogu imala obuka sudija/sutkinja i tužitelja/ica u oblasti primjene ovih standarda ne evropskom nivou. Također treba imati i u vidu da je nedostatak relevantnih baza podataka i statističkih podataka na nivou čitave Bosne i Hercegovine svakako značajan problem u ostvarivanju zaštite od svih oblika diskriminacije i ostvarivanju rodne ravnopravnosti, posebno imajući u vidu da Zakon o zabrani diskriminacije eksplicitno predviđa da se ovakvi podaci mogu koristiti kao dokazna sredstva u postupku. Zasad, ova odredba predstavlja samo mrtvo slovo na papiru, budući da je teško pretpostaviti da bi se nekompletni, parcijalni i neadekvatni podaci koji su dostupni mogli iskoristiti u svrhu dokazivanja bilo koje tvrdnje u postupku zaštite od diskriminacije. Stoga, dokazivanje u slučajevima diskriminacije ostaje najveći teret tužiteljima/icama s obzirom na specifičnosti povrede prava na jednako postupanje.

Konačno, u razmatranju prepreka za puno korištenje postojećih mehanizama zaštite u praksi, ne smijemo isključiti ni ekonomski aspekt. Kao što je u gore u tekstu već navedeno, ekonomski položaj žena (kao najčešćih žrtava rodno zasnovane diskriminacije) značajno je lošiji nego ekonomski položaj muškaraca. Žene žrtve diskriminacije vrlo često nemaju finansijska sredstva neophodna da pokrenu i uspješno vode postupke za zaštitu svojih prava, budući da se radi o kompleksnim pravnim stvarima u kojima je potrebno angažirati profesionalnu pomoć – advokate/ice ili osobe ovlaštene za pružanje pravne pomoći. Samo pokretanje postupka zahtijeva određena sredstva u vidu sudskih taksi, a troškovi vođenja postupka, pribavljanja i izvođenja dokaza, dolazaka na ročišta i sl. također mogu biti značajni, čak i u slučaju da žrtva bude oslobođena plaćanja sudskih troškova u skladu sa općim pravilima koja regulišu ovo pitanje. Stoga se nemogućnost finansiranja vođenja ovakvih postupaka, koji u krajnjoj liniji imaju veoma neizvjestan ishod, svakako treba uzeti u obzir kao jedna od bitnih prepreka njihovom korištenju u praksi. Kao što je prethodno navedeno, Bosna i Hercegovina ima relativno adekvatan pravni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i relativno razrađene mehanizme za zaštitu od diskriminacije. Ipak, čini se da se isti u praksi rijetko koriste i to iz više razloga od kojih su neki navedeni gore u tekstu. Lično mi se čini da su dva razloga primarna – prvi se odnosi na nedovoljnu informiranost šire javnosti o postojećim mehanizmima zaštite i nedovoljnu obučenost za njihovo korištenje, a drugi se tiče slabe ekonomske pozicije žrtve, koja u krajnjoj liniji rezultira odustajanjem od korištenja ovih mehanizama.

³¹ „...te je zabrinjavajuće nizak nivo znanja i senzibiliteta sudija i tužilaca za prava žena i rodno zasnovanu diskriminaciju“, Alternativni izvještaj o implementaciji CEDAW Konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, str. 19.

S druge strane, kada razmatramo moguća rješenja za uklanjanje prepreka za korištenje ovih mehanizama u praksi, ova dva problema ipak se čine rješiva. Uspješne javne kampanje, te obuke ciljnih grupa i pojedinaca/ki o postojanju i načinu korištenja dostupnih mehanizama trebalo bi biti relativno jednostavno organizirati, uz neophodnost koordinacije ovakvih aktivnosti od strane institucija koje se bave promocijom rodne ravnopravnosti na teritoriji cijele BiH. Što se tiče slabe ekonomske situacije žrtava koja ih može odvratiti od korištenja ovih mehanizama, ovdje bi trebalo dodatno raditi sa udruženjima i tijelima koja pružaju besplatnu pravnu pomoć u smislu njihove pojačane angažiranosti u ovim predmetima. Također, moglo bi se razmisliti i o inicijativi koja bi bila upućena advokatskim komorama u Bosni i Hercegovini, putem koje bi se pokušalo institucionalizirati i/ili aktuelizirati pružanje besplatne pravne pomoći (tzv. *pro bono* zastupanje) od strane advokata/ica članova/ica komora u ovoj oblasti, što je prisutno u mnogim razvijenim pravnim sistemima

Uma Isić

Komunikacijski aspekti javnih nastupa žena u predizbornoj kampanji
(Zašto žene ne glasaju za žene?)

Već godinama pokušavam dobiti odgovor na pitanje - zašto žene ne glasaju za žene na izborima u Bosni i Hercegovini? Zašto su žene samo na kandidatskim listama, ali u malom broju u poslaničkim klupama? Zašto je malo žena u izvršnoj vlasti? Zašto kampanje ženskih organizacija i udruženja nemaju efekte koje bi trebale razultirati povećanim brojem učešća žena u vlasti? Gdje je nestala ženska solidarnost? Vjeruju li žene ženama stvarno? Teoretičarke feminizma daju odgovor i kažu da je riječ o tzv. "piramidalnoj ravnopravnosti", koja podrazumijeva da kako raste *količina* učešća i odlučivanja o važnim političkim odlukama, smanjuje se udio žena. Možda će ovo moje promišljanje dobiti uzaludnost sizofovskog profila pokušaću da to bar rasvijetlim polazeći od dvije činjenice – da su propisi koji regulišu pitanje izbora u Bosni i Hercegovini stavili obaveze pred političke čelnike (uglavnom muškarce) da na kandidatskim listama mora biti 30 % manje zastupljenog pola (čitaj: žena)³² i da žene u predizbornoj kampanji „podržavaju žene“, ali im i manje vjeruju, ocjenjuju ih kako izgledaju a ne na osnovu onog šta govore i nažalost, na kraju za njih i ne glasaju. Ne ulazeći u detaljnije analiziranje činjenica koji govore da su žene u biračkom tijelu Bosne i Hercegovine brojnije od muškaraca i da se povećava broj žena na kandidatskim listama, istina je da ih je svake izbore sve manje izabranih da budu poslanice, načelnice, ministrice, direktorice. Koliko su i same kandidatkinje doprinijele tome?

IZBORNI SISTEM I TEHNIČKA PROVEDBA
IZBORA U BOSNI I HERCEGOVINI

	Broj birača	Izlaznost na izbore	Ovjere-no političkih subjekata	Ovjere-no kandidata	Broj biračkih mjesta	Koštanje izbora
2002.	2.342.141	55,5 %	69	7.351	4.079	11.640.313
2004.	2.322.687	46,8 %	274	27.415	4.065	7.300.000
2006.	2.734.287	55,31 %	56	7.245	4.570	10.000.000
2008.	3.024.127	55,28 %	414	29.043	4.989	11.000.000
2010.	3.126.599	56,28 %	63	8.242	5.276	12.615.679

³² Član 4.19 stav (4) Izbornog zakona BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 23/01, 07/02, 09/02, 20/02, 25/02, 04/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08 i 32/10)

	Žene u biračkom tijelu BiH	Izlaznost žena na izbore	Izabrano žena
2002. Opći izbori	1.201.519 (51,3%)	629.412 (48,47 %)	109 (20,15%)
2004. Lokalni izbori	1.193.861 (51,4%)	518.246 (47,64 %)	550 (16,76%)
2006. Opći izbori	1.374.646 (50,28%)	732.398 (48,43%)	89 (17,21%)
2008. Lokalni izbori	1.513.836(50,05%)	820.442 (49,08 %)	469 (14,9%)

Pregled učešća žena u biračkom tijelu, izlaznosti na izbore i izabranih zvaničnica u

U periodu od 1.3.– 20.03.2011. godine na uzorku od 200 žena iz svih deset kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine i svih regija u Republici Srpskoj, a koje su iskoristile svoje biračko pravo, provela sam istraživanje o razlozima zašto žene ne glasaju za žene na kandidatskim listama na izborima u Bosni i Hercegovini.

Učesnice ankete su odgovarale na sljedeća pitanja:

1. Da li ste na Općim izborima 2010. godine glasali za žene - kandidatkinje na listama političkih subjekata?

- a) ni za jednu ženu nisam glasala
- b) dala sam svoj glas i ženama i muškarcima
- c) glasala sam isključivo za muškarce

2. Ako ste glasale za žene navedite razloge zašto ste glasale.

Ako niste glasale za žene navedite razlog zašto niste glasale.

3. Da li žene mogu biti u politici uspješnije od muškaraca i zašto?

4. Šta smatrate dobrim, a šta lošim stranama javnih nastupa žena u predizbornoj kampanji?

5. Da možete ponovo da glasate da li biste glasale ponovo za žene ili za muškarce?

Rezultati ovog istraživanja bili su poražavajući za žene u Bosni i Hercegovini. Krenimo redom:

1. Od 200 ispitanica njih 127 (63,5 %) je glasalo samo za muškarce, 43 (21,5 %) su dale svoj glas i ženama i muškarcima, a samo 30 (15 %) je glasalo samo za žene.

2. Najčešći razlozi zbog kojih su glasale za žene bili su:

- *više im vjerujem,*
- *ako mogu voditi porodicu mogu i državu,*
- *žene su odgovornije od muškaraca,*
- *žene mogu istovremeno imati više uloga (porodica, javni život),*
- *dosta mi je muškog svijeta u kojem su samo oni upravu,*
- *željela sam pokazati da žene nisu glupe i da im mjesto nije samo u kuhinji,*
- *pokazale su znanje, odlučnost da realizuju ono što su predlagale,*
- *način na koji su predstavile izlaz iz naših problema bio mi je prihvatljiv.*

Najčešći razlozi zbog kojih se nisu glasale za žene bili su:

- *žene nemaju snagu da se bore sa muškarcima na političkoj sceni,*
- *zašto da glasam za žene kada u njihovim kampanjama argumente da su pametne i vrijedne govore muškarci (ono manje zbori kampanja...),*
- *nisu baš u javnim nastupima izgledale lijepo i sigurno,*
- *više su se trudile da lijepo izgledaju pred kamerama, nego što su vodile računa o čemu govore,*
- *govorile su neubjedljivo,*
- *nemaju žene šansu pored toliko muškaraca na listama,*
- *ženi nije mjesto u politici, nego da bude dobra majka i domaćica.*

3. Ispitanice vjeruju da žene mogu biti uspješnije u politici od muškaraca 146 (73 %) i kako najčešći razlozi se navode:

- *da su odgovornije,*
- *da imaju inače više uloga (majka, supruga, domaćica,...) tako da je uloga političarke samo još jedna,*
- *da ima više osjećaja za porodicu, zajednicu i njihove probleme,*
- *da žena i treba da pokaže da je ravnopravna sa muškarcima i da može i više,*
- *da žene su u svemu uspješnije ali da žive u muškom svijetu (Balkanu).*

4. Najčešći odgovori o lošim i dobrim stranama nastupa žena u predizbornim kampanjama:

Dobre strane	Loše strane
<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Dobro argumentiranje problema</i> ✓ <i>Nuđenje rješenja</i> ✓ <i>Interaktivan odnos sa biračima</i> ✓ <i>Prijatan glas</i> ✓ <i>Lijepo obučene</i> ✓ <i>Sigurno držanje</i> ✓ <i>Spremnost da se razgovara o različitim temama</i> ✓ <i>Dobra priprema za javni nastup</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Nesiguran stav</i> ✓ <i>Loša dikcija</i> ✓ <i>Nepoznavanje materije o kojoj se govori</i> ✓ <i>Loše snalaženje u dijalogu sa muškarcima kandidatima</i> ✓ <i>Nisu mogle da se izbore za dobiju riječ u debatama</i> ✓ <i>Previše obraćaju pažnju na garderobu nego na ono što će reći</i> ✓ <i>Pričale su o nezanimljivim temama</i> ✓ <i>Previše nakita i šminke</i> ✓ <i>Trema</i> ✓ <i>Uvijek su u pozadini</i> ✓ <i>Ne održavaju kontakt očima sa sagovornicima pa izgleda da lažu ili se nečeg stide...</i>

Od 200 ispitanica njih 67 (33,5 %) bi glasalo za žene, a 133 (66,5 %) za muškarce. Iz rezultata upitnika može se zaključiti da su žene ukazale da ih je neverbalna i verbalna komunikacija (ili pak informisanje?) sa kandidatkinjama opredjeljivala da li ga glasaju za njih ili ne. Komunikacija je sredstvo pomoću kojeg stvaramo prijateljice i prijatelje, izražavamo svoja mišljenja, stavove, molimo za pomoć i mnogo drugih stvari. Od svoga rođenja učimo kako komunicirati da bi te sposobnosti dalje kroz život razvijali. Teorija komunikacije kaže da je komunikacija prijenos informacija od pošiljaoca k primaocu uz uslov da primalac razumije informaciju. Da bi komunikacija bila uspješna neophodno je da postoji prilagođavanje svih učesnika/ca u njoj, zato što se u komunikaciji dešava proces razmjene, uzajamnog djelovanja i formiranja odnosa među učesnicima/cama tako da svaki učesnik/ca dobija svoje mjesto i značaj. Dakle, komunikacija zahtijeva da učesnici/ce u komunikaciji budu ravnopravni/e, jer samo na taj način mogu razumjeti i rješavati konflikte. Takođe, komunikacija podrazumijeva da učesnici/ce posjeduju komunikacijske vještine kao što su: slušanje, decentracija, postavljanje pitanja, empatija, poznavanje situacije, uključenost i upravljanje interakcijom, fleksibilnost ponašanja. Samo onaj ko razumije sebe može da razumije i drugoga. Kada se govori o ženama, nema važnijeg cilja za učesnike/ce u komunikaciji od uzajamnog razumijevanja i razmjene koja ih povezuje. To je polje na kome su svi ravnopravni/e i jednaki/e, jer bez obzira na to ko su učesnici/ce u komunikaciji oni su samo sagovornici/e. Ravnopravan i partnerski odnos između učesnika/ca u komunikaciji je onaj koji najviše doprinosi kvalitetu razmjene i njemu težimo, a ogleda se u međusobnom poštovanju i prihvatanju. Načini na koje to radimo određuju da li će doći do povezivanja sa sobom i

drugima ili do prekida komunikacije, gubljenja kontakta ili izbijanja konflikta. Bez obzira o kojoj vrsti uzroka konflikata se radi svi su jednako opasni za narušavanje komunikacije, intenzivno nastajanje stereotipa i predrasuda i pojavu nasilja, kao jednog odgovora na uzroke i nastanak konflikta.

Kandidatkinje su u javnim nastupima u predizbornoj kampanji verbalnom komunikacijom prenosile: informacije, stavove, upute, ideje, osjećaje, uvjerenja i pri tome se dešavalo da su:

- koristile strane riječi
- izražavale se dugim rečenicama
- koristile zamjenice (neki, neke, oni, one, to)
- pretjerale sa upotrebom pridjeva
- govorile „samim sebi“
- nefleksibilne za sagovornike/ce

Istraživanja su pokazali da muškarci u komunikaciji češće koriste:

- izjave o kvantitetu (10 kilograma, 2 miliona KM)
- pridjeve kojima se procjenjuje neka osoba (slab, pametan, loš)
- upute ili naredbe drugima što da čine («Vratite ih na mjesto koje im pripada»)
- lokacije koje ukazuju na poziciju nečega («Nalazi se na 30 kilometara od...»)
- izjave usmjerene na sebe («Moje mišljenje je...»)

Žene u komunikaciji češće koriste:

- intenzivne pridjeve (strašno, prelijepo)
- dodatna pojašnjenja («a to znači da...»)
- izjave emocija (ogorčena, oduševljena)
- prosječno duže rečenice
- rečenice započinju široko («Zahvaljujući svemu tome..»)
- glagole nesigurnosti («Čini se da...»)
- neodlučne izjave («Na neki način...kao»)
- negacijske izjave da nešto nije («To nije ...»)
- suprotne izjave («Umorna sam od ukazivanja na probleme, ali imam snage»)

Neverbalna komunikacija nadopunjava verbalnu i prenosi emocionalne komponente poruke. Neverbalna komunikacija obuhvata:

1. Glasnoća, ton, intonacije govora

Promjene u tonu često ukazuju na promjene emocionalnih stanja, pojačavaju sadržaj poruke, ali ga mogu i promijeniti.

2. Pauze

Pauze u govoru su potrebne da se u javnom nastupu organizuju misli, ali i da se kontrolišu emocije. Takođe, pauze treba praviti u kratkim intervalima, kako se ne bi prekinuo proces komunikacije.

3. Pokret i kontakt očima

Pogled duže traje, ako je veća privlačnost među sagovornicima/cama. Ukoliko se pogled odvraća od sagovornika/ca može biti primljeno kao povlačenje, nesigurnost, skrivanje nečeg.

4. Izraz lica

Izražava intenzitet i kvalitetu emocije.

5. Geste

Pokreti ruku i tijela najmanje su kontrolisani i odražavaju: stav, osjećaje o samom sebi, moć, status.

Načini komunikacije među učesnicima/cama je ključ uspješne komunikacije ali i istovremeno osnovni razlog za izbijanje konflikta. Pozicija žene često bude zloupotrebjavana u komunikaciji i umjesto ravnopravnog odnosa muškarci se ženama obraćaju na različite načine rizikujući da tako izazovu sukobe ili ih rasplamsaju. Koliko se ženski i muški govor razlikuje pokazaćemo na nekim načinima obraćanja muškarca i žene o istoj situaciji/problemu njihovom djetetu.

1. NAREĐIVANJE

Muškarac: Moraš čuvati brata dok smo u gostima i gotovo.

Žena: Ti i već veliki, zamolila bih te da čuvaš brata dok smo mi u gostima.

2. PRIJETNJA

Muškarac: Ako ne pozoveš sestru da dođe u školu bićeš kažnjen.

Žena: Lijepo bi bilo da pozoveš sestru da ode u školu da te otac ne bi kaznio.

3. NAVOĐENJE RAZNIH "TREBALO BI"

Muškarac: Kada dođeš na posao, svoje lične probleme treba da ostaviš kod kuće, gdje im je i mjesto.

Žena: Mislim da bi trebalo da napokon shvatiš koliko ti je godina, ostaviš probleme kod kuće i ne ponašaš se drsko prema kolegama.

4. NUĐENJE REŠENJA

Nastavnik: Nemoj ići igrati nogomet, pa ćeš onda moći da završiš sve obaveze.

Žena: Ako se ne budeš išao igrati nogomet završićeš svoje obaveze i više će te cijeliti u školi.

5. ARGUMENTISANJE

Muškarac: Ostalo ti je još samo mjesec dana do kraja godine, a ti još nisi popravio slabu ocjenu iz geografije.

Žena: Za mjesec dana će kraj godinem potrošili novac za tvoje knjige, a ti ih nisi ni otvorio i zato imaš slabu ocjenu iz geografije.

6. KRITIKOVANJE

Muškarac: Lijen si i čekao si toliko dugo da se gradivo nagomila?

Žena: Da si redovno učio gradivo se ne bi nagomilalo.

7. ETIKETIRANJE

Muškarac: Ti si izuzetno lijena osoba.

Žena: Ne smiješ biti lijen.

8. ANALIZA

Muškarac: Ti hoćeš sa napustiš kuću, u stvari samo hoćeš da se izvučeš i da ništa ne radiš.

Žena: Ne bi bilo dobro da odeš iz kuće, jer bi trebalo da nam pomogneš u čišćenju.

9. HVALJENJE

Muškarac: Ti si veoma sposoban, sigurno ćeš naći načina da riješiš problem.

Žena: Ja znam da sam rodila pametno dijete i ti ćeš to dokazati rješavanjem problema.

10. TJEŠENJE

Muškarac: Nemoj se brinuti i ja sam imao slabu ocjenu.

Žena: Zašto se brinuti kada ni ja nisam završila fakultet?

11. ISPITIVANJE

Muškarac: Misliš li da je zadatak bio toliko težak? Koliko ti je vremena bilo potrebno da ga uradiš? Zašto si odustao?

Žena: Zašto mi nisi rekao da ti pomognem u školi?

12. POVLAČENJE

Muškarac: Neće ti biologija trebati u životu, idemo mi čistiti dvorište.

Žena: Ostavimo sada priču o biologiji, hajde da pričamo o nečem prijatnijem!

Pored činjenice da žene trebaju da posjeduju vještinu komuniciranja i aktivnog slušanja potrebno je da posjeduju i vještinu asertivnosti. Asertivnost znači zastupanje i ostvarivanje vlastitih potreba i interesa na neagresivan način i ne na štetu drugih osoba. Asertivno komuniciranje pomaže čovjeku da bude učinkovitiji u zauzimanju za sebe i da razvije kvalitetne odnose s drugim ljudima. Možda se u asertivnosti birača i kandidatkinja krije i odgovor na pitanje – zašto žene ne glasaju za žene?

Asertivnost generalno znači:

- pokušavati ostvariti svoja prava bez ugrožavanja prava drugih
- biti spremna na razgovor – biti spremna komunicirati
- uticati na druge koristeći svoje sposobnosti
- poštova sebe bez ponižavanja drugih
- nastojati otkriti šta je dobro a ne ko je u pravu

U situaciji kada žena doživi: izrugivanje drugih, zastrašivanje, omalovažavanje, isključivanje i dr. žena reaguje agresivno. Kao većina ljudskog ponašanja i asertivnost se uči. Od rođenja dijete teži zadovoljenju svojih potreba i to želi odmah i neposredno. Kako se s vremenom se potrebe dopunjuju, mijenjaju, a dopunjuju se i mijenjaju načini na koje dijete izražava te potrebe i načini na koje ih zadovoljava. Određena kultura, društvo, pa onda i porodica učestvuju u određivanju što je dobro željeti, kako to ostvariti, što je pristojno, što je agresivno, kako nekoga ne/povrijediti i slično. Asertivna osoba svoje misli i stavove izražava jasno, glasno i bez dvoumljenja a zahvaljujući načelima asertivne komunikacije vješto izbjegava sukob. Da bi se osoba uspješno preobrazila u asertivnu osobu potrebno je da promijeni mišljenje i odnos prema onima s kojima ima problem u komunikaciji. Asertivna komunikacija se provodi u sedam koraka:

1. Opisuj ponašanje, a ne osobu
2. Izrazi osjećaj
3. Opiši efekt
4. Izrazi zahtjev
5. Pitaj osobu kako to doživljava
6. Sačekaj odgovor druge osobe
7. Zahvali se

Iz svega spomenutog zaključujemo da je asertivnost nužna za uspješno funkcionisanje kandidatkinja i grupe (žena). Nikada ne možemo udovoljiti zahtjevima svih ljudi i nerealno je misliti da će nas svi voljeti i imati lijepo mišljenje o nama ako činimo ono što oni traže od nas. U razvijanju tih odnosa, a u ovom slučaju odnosa kandidatkinje – potencijalnih birača (žena), pored asertivnosti, nužno je ukazati na jačanje ženske solidarnosti, koja se ne zadržava samo na verbalnoj ili neverbalnoj osnovi, nego u aktivnom djelovanju koje će kao krajnji rezultat imati – davanje glasa na izborima ženi i omogućavanje da budu u klupama u parlamentu, da upravljaju javnim poslovima. Rezolucija Vijeća Evrope 1464 (2005.) ukazuje da na jednoj strani imamo ekstremno kršenje ljudskih prava (zločini zbog „časti“, prisilni brakovi i genitalno osakaćivanje žene), a da drugoj su suptilniji oblici netolerancije i diskriminacije, koji su u Evropi rašireniji, a koji su jednako učinkoviti u postizanju potčinjenosti žena, poput odbijanja da se dovede u pitanje patrijalna kultura koja odbija usvojiti pozitivne mjere u korist žena (npr. na parlamentarnim izborima). Nužno da odmah mijenjamo svoj stav o „emotivnim“ kandidatkinjama u odnosu na „agresivne“ kandidate. Zato prvo treba pobijediti sebe, vlastite stereotipe i predrasude, da vjerujemo ženama, da jačamo žensku solidarnost. Mene su ženske studije počele mijenjati i učvršćavati u toj borbi. Na vas je red!

Finalni tematski eseji
Generacija 2012/2013

Nina Hadžić

Izlaz iz šutnje i značaj suportivnog konteksta za žene žrtve nasilja

Moć govora i rasuđivanja su darovi pripadnika i pripadnica ljudske vrste, koji se mogu pretvoriti u ubojito oružje koje zadaje neizlječive posljedice. Svjesna i namjerna šutnja također je osobina ljudske vrste. Takva šutnja se po načelu javlja pod utjecajem snažnih emocija poput straha, ljutnje, bijesa, žalosti, tuge, krivice, srama, itd. A može se javljati i u grupama ljudi kao što su žrtve nasilja. Takva šutnja je češće neproaktivna, nego produktivna. (Klain, 2009). Na našim područjima, mnogim ženama (i drugima) učinjeni su zločini i o njima se šuti više od 20 godina. Postavlja se pitanje zašto šutimo, kako žene žrtve seksualiziranog zločina, tako i oni koji bi trebali čuti šta stoji iza šutnje te na taj način bolje preradili prošlost. Prešutiti i šutiti znači pakao, a progovoriti i govoriti također. U svakom slučaju za žene žrtve seksualiziranog ratnog nasilja je traumatizirajuće. Pričati o nasilju, naročito vlastitom, je sramotno, ponižavajuće. Šutnja se čini najlakšim načinom da se poriče što se desilo i sakrije od sebe i drugih traumatizirajuće suočavanje. „Ako se ne priča možda i ne postoji“. Negacija, i potiskivanje su klasični odbrambeni mehanizmi koji se koriste za sve čovjeku neprijatne i / ili bolne pojave. Silovane žene (i seksualno maltretirani muškarci) razvijaju jak nesvjesni osjećaj krivnje za ono što im se dogodilo i trpe tešku povredu ličnosti, stid i gubitak samopoštovanja (Klain, 2009). Međutim, progovaranje o ovom činu i prizivanje u svijest prešutanih događaja, značio bi pokušaj okončanja traumatiziranog stanja. Govoriti o nasilnom činu, znači i preuzeti kontrolu nad vlastitim životom, i tijelom, a pogotovu traumom koja može biti adekvatnije tretirana kada je izrečena. Čovjek po svojoj prirodi i psihičkom ustrojstvu može spriječiti traumatsko iskustvo, a ukoliko do njega dođe može ga prevladati i usmjeriti pozitivnim tokovima (Klain 2009). U slučaju nasilja, to bi značilo progovoriti i boriti se za pravdu te pomažući drugima, žrtvama i potencijalnim žrtvama traumatskih događaja. Uslov da se velike kolektivne tragedije ne ponove je da se o njima otvoreno priča, rasuđuje i prerađuje. Kako bi razumili uzroke šutnje, potrebno je razumjeti i prošlost te ulogu socijalizacije. Upravo patrijarhalni sistem je osnovni razlog muškog nasilja nad ženama, a položaj žene u takvom sistemu podrazumijeva i šutnju o nasilju, jer time potvrđuje ulogu „poslušne žene“. Prošlost biva kroz stavove, predrasude, ojačana i ne iščezava, već čini plodno tlo za šutnju. (Selesković i Zoletić, 2009). Zavjera šutnje je česta posljedica odnosa uže i šire okoline prema preživjelima rata. Pojam je predložila Danieli (1982., 1988) koja kaže: „Ljudi ne samo da nisu bili spremni da čuju iskustva preživjelih, oni su, također, odbijali da vjeruju u strahote koje su ovi doživjeli. Prevladavajuće socijalno izbjegavanje, potiskivanje i negiranje često su uzrokovali da su se preživjeli osjećali izdanim, napuštenim i šutjeli su“. Društvo često izbjegava pružiti priliku da slušaju priče iz perspektive žrtava, njihovim doživljajima rata, jer su zasićeni pričama o ratu iz medija. Šutnja može biti izraz želje da se bude neprimijećen, zaobiđen pitanjima, može biti kontrola nad svojim umom i tijelom da se ponovo ne preživi traumatsko iskustvo, ali i stanje bespomoćnosti. U ovom slučaju, šutnja služi i u svrhu prilagodbe na novonastalu životnu situaciju ili svjetonazor žrtve nakon traumatizirajućeg događaja (Lane i sur., 2002; Levitt, 2002, prema Moro, 2009)

Pitamo se sada kako pomoći ženama koje su pretrpjele teške traume i koje su više ili manje osuđene na šutnju? Namjera rada je osvrtno u toku rata u BiH (1992.-1995.) dešavala su se masovna mučenja kao metoda namjernog nanošenja fizičke i psihičke patnje osobama, a posebno ženama. Godinama nakon završetka rata imamo veliki broj preživjelih žrtava mučenja i žena žrtava seksualiziranih zločina. Budući da se radi o jednoj od najtraumatiziranijih kategorija žrtava iz ovog rata potrebno je bilo obezbijediti odgovarajući tretman i rehabilitaciju. Na našim područjima postoji samo nekoliko udruženja podrške ženama žrtvama seksualiziranih zločina. Što znači, mali je broj onih kojima bude pružena prilika da se ohrabre kako bi pred grupom ljudi ili javno mogle govoriti o svom silovanju i otpočeti put ka izliječenju i osjećaju pravde.

Mnoge žene su prepuštene da se same bore sa svojom traumom i pate u šutnji. Ženama koje su ipak skupile hrabrost da prekinu šutnju, da se bore za pravdu i svjedoče na sudu, potrebno je obezbijediti prijateljsko okruženje tokom procesa svjedočenja. To podrazumijeva stručnu podršku prije, za vrijeme svjedočenja, kao i praćenje emocionalnog stanja svjedokinje poslije davanja izjava. Podrška, kao i prijateljsko okruženje na sudnici je potrebno radi slobodnog svjedočenja iskustvu i sprečavanje retraumatizacije žrtava. Na žalost, u našim sudnicama, mnogi uvjeti za suportivni kontekst su daleko od prihvatljivog, što je pokazalo istraživanje i analiza suđenja za ratno seksualizirano nasilje na Sudu BiH od strane nevladinog udruženja eksperata u području evropskih integracijskih procesa, demokracije, ljudskih prava, upravljanja državom, humanitarnih poslova, studija roda i religijskih studija ACIPS (Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije). U decembru 2012. predstavljen je izvještaj gdje su identificirani problemi u procesuiranju takvih slučajeva, te se nude preporuke za njihovo rješavanje iz rodno osjetljive perspektive. Izvještaj predstavlja konstruktivni prijedlog Sudu i Tužilaštvu BiH u cilju prepoznavanja pogrešnog tretmana svjedokinja i onih koji/e su preživjeli/e ratno seksualizirano nasilje te preduzimanja koraka koji bi trajno unaprijedili ophođenje prema pomenutim svjedokinjama/cima koje je manje ponižavajuće i emotivno uznemirujuće. Iskustvo nesupportivnog okruženja svjedočenja može biti razlog zbog čega žrtve izbjegavaju da svjedoče: počevši od hladnog i stranog okruženja sudnice, u koju većina prvi put u svom životu ulazi, preko traumatizirajućih pitanja, pa sve do utiska da je optuženi/a više zaštićen od svjedokinje koja je preživjela nasilje. Simbolično, suđenja za ratne zločine treba da obezbijede osjećaj pravde za žrtve, a društvu vjeru u pravičnost i pravdu. To se može postići samo ako su ona javna, a Sud BiH karakterizira netransparentnost i suđenje koje nije javno. Kada bi osuda zločina bila javna, reafirmirala bi se društvena neprihvatljivost takvog zločinačkog ponašanja i na taj način obezbijedila makar neka vrsta olakšanja za žrtve. Stoga, skrivanje informacija od javnosti sprečava, između ostalog, da se društvo suoči sa prošlošću, preživjelima proces zaliječenja, a nekima i izlaz iz šutnje. Sudskim vijećima postala su praksa zatvorena saslušanja kada je tematika silovanje, pa čak i protiv volje svjedokinje. Takva mjera zaštite je kontraefektna podrška svjedokinja ipostaje stigmatizirajuća. Osim toga, podrazumijevaju da ta svjedočenja neće postati dijelom javnog i društvenog pamćenja, nikada neće biti ispričane na način na koji su ga njegove žrtve doživjele. Također, okruženje je daleko od suportivnog za svjedokinje jer nema nikoga ko bi pratio kako se vodi ispitivanje svjedokinja i jesu li izložene novim traumama, poniženju i retraumatizaciji. Praksa zatvaranja suđenja znači i to da sudije/sudkinje, tužioci/teljice i odbrana u tom slučaju ne moraju u svakom trenutku paziti kako se ponašaju i šta govore.

Razumljiva je potreba za zaštitom žrtve, ali isto tako treba obezbijediti objašnjenje svjedokinji zašto je javno suđenje potrebnije, za nju samu i za društvo. Treba jasno obrazložiti da je silovanje zločin i zločin protiv čovječnosti. Takvim objašnjenjem, žrtve bi shvatile da svjedočenje zatvoreno za javnost zapravo više služi interesu zločinca jer se štiti i njegov identitet, a ujedno bi se ohrabrile za svjedočenje. Izvještaj ACIPS-a je otkrio i problematiku nesuportivne interakcije, konkretno komunikacije sa svjedokinjama silovanja. Nedostatak empatije, kao i proceduralna forma saslušanja i ispitivanja je ta koja je neosjetljiva na traume žrtava silovanja. Patrijarhalno okruženje ne zaobilazi ni sudnicu, pa tako često dolazi do potcjenjivanja traumatičnog iskustva svjedokinje i dovodi do osjećaja osramoćenosti. Osobe koje rade sa svjedokinjama trebale bi pružiti pripremu za sud i tok suđenja, i naravno uspostaviti odnos povjerenja sa svjedokinjama prije samog suđenja i time doprinijele osjećaju uvažavanja iskustava zločina. Silovanje u ratu koje su pretprjele naše žene postaje tabu tema u društvu, ali i na samom suđenju. Praveći od ovakvih svjedočenja tabue, zatvaranjem za javnost, Sud BiH samo doprinosi učvršćavanju predrasuda i stigmatiziranju žena koje su preživjele silovanje. Takva praksa u velikoj mjeri odmaže ženama koje su bile silovane u ratu da prevaziđu probleme koje imaju i danas: šutnja, nedostatak podrške porodice i okoline, suočavanje sa stigmom i krivicom, tabuiziranje seksualiziranog nasilja, što sve zajedno pokazuje nedostatak djelotvornog i neophodnog psihosocijalnog rehabilitiranja ovih žena. Analizom ACIPS-a potvrđeno je da svjedokinje nisu imale psihološko liječenje koje bi ih osnažilo da otvorenopričaju o svom iskustvu zbog osjećaja nelagode, te da nisu prošle psihološke tretmane koji bi im pomogli da u svojoj osvijeste i razlikuju seksualizirani zločin koji su preživjele od seksualnosti u cjelini. Također, na Sudu se trebaju i moraju izbjegavati opisni pojmovi i žargoni za silovanje što u protivnom može dovesti do dvosmislenosti. Sutkinje/suci često koriste i stručne izraze koje svjedokinje ne razumiju, i koji ih dodatno zbunjuju i koče u otvorenom svjedočenju.

Izvještaj ACIPS-a ukazuje na još jedan bitan činitelj nesuportivnog konteksta za svjedokinje, a tiče se odnosa odbrane prema svjedokinjama. Naime, odbrana često smišljeno provocira svjedokinje, verbalno je agresivna i sarkastična, ironično komentira odgovore i koristi druge metode zbunjivanja svjedokinja. Kako bi sudnica bila suportivna svjedočenjima, sudski sistem u okviru svog pravosudnog diskursa mora pronaći novi način da dobije neophodne odgovore za dokazivanje zločina formulisana na etički profesionalan način, u psihološkom smislu. Svojom dosadašnjom praksom doprinosi samo ušutkivanju žrtve i pravde. Možda jedan od najvažnijih aspekata suportivnog konteksta za žrtve da progovore o svom iskustvu zločina jeste da im se u svakom trenutku omogući svjedočenje; što bi značilo da se pokrene odjel u okviru Suda ili Tužilaštva koji bi mogao uspostaviti saradnju sa različitim nevladinim organizacijama koje se bave pitanjima žrtava rata, kao i saradnju sa medijima. Takva saradnja bi potaknula potencijalne svjedokinje na izlaz iz šutnje. Prema izvještaju ACIPS-anove žrtve, koje nisu mogle biti informirane da postoji istraga o određenom zločinu, bile su odbijene za svjedočenje jer su se kasno javile Sudu i Tužilaštvu. Suportivno okruženje bi značilo da Sud i Tužilaštvo budu otvoreniji za nova i, eventualno, važna svjedočenja i nakon što suđenje otpočne, pa čak i nakon završetka izvođenja dokaznog postupka. Ovo je važno kako bi žrtve imale osjećaj pravde i bile ohrabrene za svjedočenje. Premda su istraživači i istraživačice u izvještaju ACIPS-a otkrili mnoge nedostatke u procesu svjedočenja seksualiziranog nasilja u našim sudnicama, nameće se logično pitanje da li bi ratne zločine trebalo procesuirati u

posebnoj instituciji koja bi se bavila isključivo procesuiranjem ratnih zločina? Je li alternativna pravda moguća? Možda bi to bio jedini način da žrtve budu posmatrane kao relevantne usčence u postupcima. Kako bi se poboljšao rad Suda i Tužilaštva BiH i doprinijelo unapređenju sudnice u sigurno okruženje u kojem će svjedokinje moći ispričati svoje priče o patnji i preživljavanju u procesu traženja pravde, svakako je potrebno promijeniti domaći pravni sistem u smislu educiranja osoba uključenim u sudstvo, po pitanjima rodne osjetljivosti i rada sa žrtvama seksualiziranog nasilja.

Međutim, sudski sistem je generalno u osnovi patrijarhalan, pravo štiti državu i društvo koji jesu zasnovani na patrijarhalnim načelima. Podaci koji su dobiveni u izvještaju ACIP-sa, vjerovatno su karakteristični i za druga društva i države, pa čak i za „mirnodopske“ sredine. Pretpostavka je da formalni pravni sistem ne razumije patnju žrtve i čak ako su pokušaji da se postupa pravedno, oni ne moraju nužno donijeti osjećaj pravde žrtvama. Tada je potrebno tražiti alternativnu pravdu. Takva pravda bila bi namijenjena i potrebna je osobama koje su lišene moći u političkom, građanskom i socijalnom smislu. Iz ovih se premisa počeo razvijati pokret Ženskog suda. Posmatrajući žene kao žrtve koje pate najviše u iskustvima nasilja i /ili zločina, Ženski sudovi nastoje donijeti pravdu onima koji su ušutkani od strane opresivnih institucija. Na taj način ovaj, sada već globalni pokret, ima za cilj dati glas onima kojese općenito ne tretira na ravnopravne odnose i stoga ostaju bez pravde u vlastitim životima i sa stigmom, ako ne progovore (Adriana Zaharijević, 2012). Umjesto objekta institucionalnog pravnog sistema, kroz Ženske sudove žene postaju subjekti pravde, podstiču stvaranje drugačije sudske prakse i vrše uticaj na institucionalni pravni sistem. Pružaju „siguran“ prostor ženama ne samo da svjedoče o svakodnevnom iskustvu nepravdi, već i da stvaraju nove koncepte pravde i mira te utiču na mijenjanje zvaničnih sudova i institucija. Ženski sudovi razbijaju tišinu ućutkanih žena te objelodanjuju nasilje i nasilništvo. Namjera Ženskih sudova je stvoriti prostor zainteresiranih osoba za ono što će bi izgovoreno, okruženje koje će potaći žene da podijele svoja bolna iskustva i pružiti im podršku i tako jedan vid satisfakcije i pravde. Ovakvo svjedočenje ne posjeduje zacrtan cilj, poput osude, Ženski sud je proces i to je cilj sam po sebi.

Kako bi se stvorilo prijateljsko okruženje u kojem će žene moći slobodno svjedočiti, Ženskom sudu prethode pripreme u kojima se među ostalim održavaju edukativne aktivnosti, umjetnički događaji, stvaraju se core groups (koje će analizirati kontekst u kojem se dešava nasilje, razgovaraju sa medijima, animiraju javnost i sl.), obraća se pažnja da svaka žena koja želi svjedočiti bude uvažena, ali da ima nekog ko će joj tokom cijelog procesa biti podrška, te druge aktivnosti pripreme. Također, Ženski sudovi se ne pridržavaju forme, svjedočenja mogu biti održana na raznovrsne načine korištenjem različitih metoda pristupa, a pri tome imajući u vidu stvaranja suportivnog konteksta za svjedokinje i one žene žrtve nasilja koje još trebaju naći svoj put izlaska iz šutnje. Pa tako, svakom ličnom svjedočenju prethode poetske slike, različiti estetski prizori, umjetničke scene o iskustvima žena, a to podrazumijeva ples, muziku, filmove, performanse i ručne radove. Ženama je teško govoriti o silovanju, pa kao sredstvo izražavanja mogu koristiti različite estetske forme. Lična svjedočenja žena nisu jednostavna izlaganja govora, već su priče izgovorene vlastitim jezikom i riječima, a koje bivaju zaista saslušane. Tokom svjedočenja prisutne su i ekspertkinje/eksperti koji analiziraju kontekst u kojem se dešava nasilje i tako lično svjedočenje dobija političku podlogu. Skupa sa porotom i međunarodnom porotom Ženskog suda, povezuje se objektivna realnost sa

subjektivnim svedočenjima žena, stvarajući nove političke vizije i nove paradigme pravde. Ženski sudovi su okruženja u kojima žene mogu da artikuliraju svoje bolne doživljaje u formi koja štiti njihovo dostojanstvo.

Aldijana Kovačević

Kroz teške trenutke i iskustva rata osnažili smo se kroz umjetnost
(osvrt na kratki dokumentarni film Jasmile Žbanić „Slike sa ugla“)

Na početku prvo da predstavim ono što ću raditi i o čemu ću pisati. Preko interneta odnosno stranice You tube pogledala sam kratki dokumentarni film autorice i redateljice Jasmile Žbanić „Slike sa ugla“. Film se bavi tematikom rata i ratnih dešavanja u Sarajevu, kao i sjećanja autorice filma na prijateljicu sa kojom se družila i išla u školu a koja je u njenoj ulici padom granate teško stradala, izgubila oca i na koju je rat ostavio teške posljedice u vidu invalidnosti. Jasmila se nje rado sjeća i nakon rata počinje se sjećati šta se dešavalo i pita se gdje je ona sada. Kroz tu potragu i ispitivanja ona pokušava saznati od komšija i prijatelja šta se desilo sa njenom prijateljicom nakon što je ranjena. Na kraju ona saznaje da je ona sada živi u Francuskoj da se isto kao i Jasmila bavi umjetnošću i da pored svih stradanja i onoga što je preživjela nastavlja život dalje boreći se sa sjećanjima i posljedicama koje rat ostavio na nju i njenu porodicu a Jasmila se raduje njihovom mogućem viđenju.

Ovaj film je na mene ostavio utisak posebno zbog toga kako Jasmila Žbanić govori o dešavanjima u ratu, iz njene perspektive i ugla gledanja, pogotovo kada je spomenula kako je jedan inostrani novinar došao u Sarajevo i snimao i slikao sva stradanja naših ljudi između ostalih i njenbe prijateljice koju je u toku ranjavanja i bespomoćnog stanja i zapomaganja samo slikao ne pokušavajući da joj pomogne. Zatim ljudi koji su pričali o ratu u ovom filmu i šta su doživjeli kako su pomagali drugima, pokušavali naći izlaze iz situacija koje su ih zadesile, opirući se bespomoćnosti i usmjeravajući se samo na to kako preživjeti i pomoći drugima, uz svo žalovanje, bol i tugu koju je sa sobom donosio rat. Sada bih se osvrnula na to šta kaže Judith Batler u spisku Nasilje, žalovanje, politika.

„Predložila bih da razmotrimo onu dimenziju političkog života vezanu za našu izloženost nasilju te osobni udio u njoj, za našu ranjivost, prilikom iskustva gubitka te za žalovanje koje potom slijedi odnosno za pronalaženje osnove za zajednicu u traumatskim okolnostima.. Ne možemo precizno „raspravljati protiv“ ovih dimenzija ljudske ranjivosti, utoliko što one funkcioniraju u stvarnosti, kao granice onoga o čemu se uopće može raspravljati, pa možda i čak kao učinak neraspravljivog. Gubitak nas je sve obrlio krhkim „mi“. A iz toga šta smo izgubili, samo slijedi da smo nekad imali, da smo žudjeli i voljeli, da smo ustrajavali u borbi kako bismo pronašli načine za ozbiljenje naših žudnji.“ (prema Judith Batler Nasilje, žalovanje, politika, Treća broj 1, voli IX,2007) .Ranjovost i gubitak čini se slijede iz naših društveno ustanovljenih tijela, priljubljenih drugim tijelima, uz rizik koju takva izloženost donosi. Freud je promijenio mišljenje o ovome, ;predložio je da uspješno žalovanje predpostavlja mogućnost zamjene jednog predmeta drugim, tvrdeći kasnije kako je inkorporacija, izvorno povezana sa melaholijom, isključiva potreba procesa žalovanja. Freudovo prvo mišljenje i nadanje da se privrženost može izgubiti ali zatim i ponovo pridobiti impicira izvjesnu zamjenu predmeta privrženosti, što prikazuje terapijsku nadu, kao da očiglednost ponovog ulaska u život zahtjeva korištenje nekog tipa promiskuitetnosti libidinalnog cilja. To može biti tačno ali ne mislimo da uspješno žalovanje podrazumjeva

zaborav one druge osobe ili da neko drugi koji dolazi može zauzeti mjesto prvobitne privrženosti, kao da je potpuna zamjenjivost bila nešto čime smo težili.

Možda zaista, žalovanje počinje spoznajom da se gubitkom kroz koji prolazimo i sami mijenjamo, vjerovatno zauvijek. Možda žalovanje je povezano sa pristankom prolaska kroz preobražaj čiji se rezultat ne može znati upotpuno unaprijed. Postoji gubitak, kao što znamo, ali tu je isto tako i transformativni učinak gubitka, a ovaj drugi ne može biti zacrtan ili planiran. Kad izgubimo određene ljude ili kada smo izmješteni ili lišeni svoje zajednice, može nam se samo učiniti kako prolazimo kroz nešto privremeno, može nam se činiti da će žalovanju doći kraj te će se omogućiti neka obnova prijašnjeg reda. Ali možda se u samom procesu prolaska kroz iskustvo gubitka otkrije nešto o nama samima, nešto što ocrtava naše veze sa drugima, pokazujući da nas upravo one čine onime što jesmo: veze i spone nas najizravnije oblikuju. Mnogi shvaćaju žalost kao nešto što bi trebalo biti sasvim privatno, i ono što nas vraća u situaciju osamljenosti, pa je u tom smislu sklanjaju od političkog značenja. Ovo se čini posve jasnim kada je posrijedi pitanje žalosti. Ali ne smijemo zaboraviti da je sadašnje žalovanje zapravo nekadašnja žudnja. Nije nam svejedno. Mogli bismo željeti da nam bude svejedno ili čak u tome uspijevati na neko vrijeme, ali unatoč našim najvećim naporima budemo slomljeni prisutnošću onog drugog, dodirom, mirisom, osjetom, mogućnosti dodira, sjećanjem na osjet. Nije lako razumjeti na koji način politička zajednica je konstruirana iz takvih veza. „Govorimo , govorimo za druge, drugima, a aopet mogućnost rušenja odvojenosti između Drugog i sebe. Kada kažemo „mi“ ne činimo ništa više nego označujemo zajedničko stanje veoma problematičnim. Time ga ne rješavamo, i možda je ono uistinu, kako bi i trebalo biti nerješivo. Ova raspoloživost nas samih izvan nas samih čini se da slijedi iz tjesnog života, iz stalne ranjivosti i izloženosti.“(prema Judith Butler Nasilje, žalovanje, politika Treća, broj 1, vol.IX, 2007.,strana 71).

Iz ove perspektive našega ugla gledanja kroz rat i ono što smo doživjeli možemo reći da nas mada je ostavilo posljedica na naše živote, ljudske žrtve, državu i politiku mi kao narod smo opstali zahvaljujuću velikoj snazi volje boreći se za to da se nikada ne zaboravi ono što se desilo našem narodu, njegovim žrtvama, gubicima, i posljedicama, da smo osnažili i to zapečatili kroz umjetnost, pripovjedanja i ispovjesti. Ono što se unutar sfere umjetničke i kulturne produkcije u BiH bori se za prostor i vrijeme snova i nadanja prije svega se mora oduprijeti zloupotrebama gubitka koje se javljaju kada se prošlost gleda kroz oficijelne, singularne, toatalizirajuće i hegemonne priče onoga što nam ostaje nakon trauma. Nasuprot tim opasnim fantazmama prošloga, sadašnjega i budućega, može se učiniti i razmišljati drugačije, i to preradom trauma i nada., time što se stvaraju svojevrsni društveni prostori inersubjektivnosti, te specifični politički projekti koji se protive „indolentnosti srca“ kao korjenu beznadnog fiksiranja ostataka. Stoga, da bi bila emancipativna, politika sjećanja mora produktivno animirati gubitak u svrhu politike nadanja, pripisujući gubitku kreativno svojstvo, animirajući historiju u smjeru budućnosti stvaranjem tijela i subjekta, prostora i reprezentacija, ideala i znanja, potrebnih za treću politiku izvan etnonacionalizma i liberalnoga konformizma(kao što primjećuje Jasmina Husanović u izdanju Treća, broj 1,vol. IX, 2007.,strana 59).. Višestruko i međunardodno nagrađivani radovi redateljice, scenaristice i producentice Jasmile Žbanić sigurno su jedno od etičko-politički najproduktivnijih bavljenja traumatskim sadržajima iskustva putem jezika filmske umjetnosti u kontekstu (poslije) ratne Bosne. To je zato što daju neke bitne emancipativne i univerzalne obrate samom doživljaju i

preradi gubitka, tugovanja i svega onoga što nam ostaje poslije susreta sa momentom „političnog/“realnog“ (kao suštinski traumatizirajućeg). Ono što se desilo često je izvan mogućnosti komunikacije: to je paradoks da moramo svjedočiti i i zvan i unutar riječnika moći-osjećaj dislokacije, pripadanj i nepripadanja, zajednici čijim registrima komuniciranja ne možemo politizirati vlastito iskustvo, nego vrlo često ponovo dovesti u položaj bespomoćnosti, nijemosti i ponovne iznevjere povjerenja. Kako isplesti novu mrežu priča i djelovanja u ženskom rodu množine? Kako bismo tome pristupili, moramo nalaziti načine otpora, govorenja, reakcija i djelovanja izvan institucionalnih registara u novoj vrsti zajednice u kojoj nema kratkog spoja između žrtava i nasilnika, u kojoj nema oblika subjektivnosti podređenosti moći koji nas depolitiziraju i čine irelevantnim.

„Negdje između medicine i historije, privatne bolesti i izloženosti političkom nasilju, nalazi se i traumatizirana subjektivnost današnjih građanki i građana, i onih koji žive u društvima obilja, upregnutih u imperativ sve veće zarade i sve manje mogućnosti predaha od neprestalnog socijalnog pritiska poželjnog zalaganja, koliko i onih koji uzaludno čekaju da prorade međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava, u međuvremenu izloženi najbrutalnijem genocidu“ (prema Nataša Govedić, „Zrak ove zemlje“ ili politička trauma, Treća, broj 1, vol. IX, 2007, strana 4.). Kao što je još pisao Dostojevski u Poniženima i uvrijeđenima, mi često „ne razumijemo u čemu se sastoji naša bolest“ ali znamo da je na neki svojevrsan način povezana sa kompleksnim procesima degradacije kroz koje nas rutinski provlači birokratska ravnodušnost „odgovornih“ institucija. Kao što je napisao Kafka, mi često ne znamo ni u čemu je zapravo sudsko utemeljenje „optužbe“ ili istrage pod kojom se nalazimo, ali znamo da neko mora preuzeti krivicu za bezdušnost sistema, pa nam se čak čini da je posve logično internalizirati pretrpljeno nasilje kao nešto što „zaslužujemo“ ili „izazivamo“. To je ujedno i forma političke traume: duboko smo pogođeni i progonjeni političkim događajima koji nas dezorjentišu, stvaraju osjećanje nemoći, gubitka nade, repetitivne tjskobe, umora iz kojeg se ne uspjevamo „probuditi“. Riječ je o događajima kojima naše psihokorporalno uporište do te mjere uzdrmano da ih veoma teško uspijevamo izreći. Oni su tu, pokraj nas, u nama, poput otrovnog zraka, ali izmiču mogućnostima razgovora ili raspravljivoga. U svakom slučaju obračun sa traumom znači reformulaciju identiteta i zajednice. Trauma, nasilje, i politička zajednica isprepliću se, a njihova dinamika svakodnevno odigrava se u praksama sjećanja, memoralizacije, svjedočenja, u političkoj akciji, a svi su ti prostori mjesto borbi. Međutim, kreativna alternativna praksa zahtjeva i nove jezike, nove simboličke okvire unutar pregovaranja između šutnje i govora unutar oficijelne političke buke oko nas. Situacija vezana za individualne i kolektivne traume u Bosni i Hercegovini te pokušaji da se svjedoči o njima na način koji traverzira matrice koje su je i proizvele obeshrabrujuća je, stoga je svaki korak u tom smjeru u javnoj sferi, filmu, književnosti, kulturnoj produkciji od izuzetne važnosti.

„Ljudi nisu glupi da ne bi vidjeli kako je teško pomiriti svijet i sebe, ni dovoljno pametni da to ne pokušavaju, i stižu iskustva uviđajući da je svijet tajanstvo. Naročito ako ga vidimo kao pojedinačna kretanja, kao neponovljive posebnosti, što on i jeste za sve nas koji mu ne određujemo formule, i tad je bogatstvo i nedokučivost. Bogatstvo, jer se razliva u bezbroj tokova, zato i neuhvatljiv. Otud i nemogućnost prisnosti, jer sve teče svojim pravcem, i ostaje posebnost i kad ga sila spaja. Kao kap vode u rijeci. Težnja da izmijenimo zakon ostavlja nam glavobolju“ (prema Meša Selimović „Tišine“ roman starna 79).. Jedino nam ostaje pomiriti se

sa surovom stvarnošću, posmatrati prošlost iz ugla sjećanja kroz doživljeno kao čistu opomenu ili slučaj da nas je to samo zadesilo zbog onih kojima nije bilo stalo šta će se sa nama dešavati i koje će posljedice na nas ta dešavanja i iskustva ostaviti. U podlozi sjećanja ima onoga čega se ne smijemo bojati u budućnosti a prošlosti ostaviti trag sjećanja koji nas opominje da je ovaj svijet prolazan, naša iskustva doživljena i ne doživljena samo naša koja se mogu kroz naše djelovanje i osvijetliti kao kroz film Jasmile Žbanić koji ostaje kao poruka i opomena onih koji znaju šta se dešavalo i šta je ova multikulturalna zemlja nezasluženo doživjela.

Alma Imamović

Kad žensko dostojanstvo postaje ljudsko dostojanstvo

Ljudsko dostojanstvo je osnov svih ljudskih prava. Isto je prihvaćeno kao univerzalno društveno dobro i široko primjenjeno kao moralni i pravni osnov za zaštitu protiv ponižavanja i zlostavljanja.³³ Ljudsko dostojanstvo legitimira ljudsko pravo na dostojan život u društvu. Potpisivanjem Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, države su se obavezale da je svako ljudsko biće rođeno slobodno i jednako u dostojanstvu i pravima, što je također istaknuto u mnogim drugim dokumentima,³⁴ ali da li mi zaista imamo ta prava. Ako samim rođenjem dobivamo i dostojanstvo onda je ono jedno od naših prirodnih prava. Ako je dostojanstvo pravo onda trebamo biti svjesni da pravo počinje sa posjedovanjem određenog dobra ili upotrebom tog dobra za obavljanje određenih dužnosti. Dozvola pojedincu/ki da se osjeća dobrim dolazi od društva organizovanog u državu jer zakon postoji samo u organizovanom društvu. Ne postoji konkretna definicija izraza “ljudsko dostojanstvo”³⁵ ali je moguće naći različite definicije riječi dostojanstvo. U engleskom jeziku riječ dostojanstvo dolazi od staro-francuske riječi *digneté* koji ima korjene u latinskoj riječi *dignus* što znači vrijedan.³⁶ Ljudsko dostojanstvo podrazumijeva da jednostavno zbog činjenice da smo ljudi zaslužujemo poštovanje. Dostojanstvo je vrijednost osobe koje zahtjeva priznanje i poštovanje od strane društva. Ako pogledamo kroz historiju, vijdet ćemo da je dostojanstvo pripisivano elitama, ova vrsta ljudske vrijednosti se razlikuje od jednakosti. Dostojanstvo je bilo nešto što je rezervisano za plemstvo, a bilo je osporavano robovima, prestupnicima i još uvijek se osporava mnogim pripadnicima manjina, kao na primjer ženama. Dostojanstvo se često pogrešno svodi pod pravo na dostojanstvo.

U ovom radu ja ću se fokusirati na ljudsko dostojanstvo, pravo na dostojanstvo i iluziju koju nazivamo urođena prava kao što je žensko dostojanstvo. Ponekad je dostojanstvo greškom zamjenjeno sa drugim ljudskom vrijednošću, jednakošću. Ljudsko dostojanstvo može biti uvećano ili umanjen aktivnošću pojedinca u društvu. Dostojanstvo mora biti priznato od strane organizovanog društva i također može biti subjektivno i objektivno. Ako nekoj osobi, njeno dostojanstvo nije priznato od strane društva, ta osoba biva uskraćena za sva prava jer je ljudsko dostojanstvo osnov svih ljudskih prava. Nekad su potrebni brojni dokumenti i deklaracije kako bi postigli priznanje našeg dostojanstva, a ponekad nam naša uloga u društvu i subjektivni kapaciteti garantuju dostojanstvo.³⁷ Ukoliko osoba ne koristi svoje pravo na jačanje svog položaja u društvu onda je ugrožena legitimnost svih njenih prava. Dakle, ukoliko osoba nije u mogućnosti da poboljša svoj položaj u društvu, ta osoba postaje pojedinac sa ograničenim dostojanstvom. Žene u modernom društvu, uprkos činjenici da su

³³ Schachter, Oscar. *Human Dignity as a Normative Concept*. American Society of International Law, <http://www.jstor.org/stable/2202536>.

³⁴ Charter of Fundamental Rights of the European Union, adopted by European Convention on 7 December 2000, Article 1 affirms the inviolability of human dignity.

³⁵ Schachter, *Human Dignity*.

³⁶ Donnelly, Jack. *Human Dignity and human rights*. University of Denver, 2009

³⁷ Vaišvila, Alfonsas. *Human dignity and the right to dignity in terms of legal personalism*. Vilnius, Lithuania, 2009

uključene u brojne deklaracije još uvijek spadaju u manjine sa ograničenim dostojanstvom. Pošto ljudsko dostojanstvo predstavlja moralnu i pravnu osnovu svih ljudskih prava, da bi bili priznati od strane društva treba da uživamo pravo na vlasništvo, gdje nema vlasništva, nema ni dostojanstva. Da bismo osigurali novu garanciju za naše dostojanstvo, treba da djelujemo politički. Uskraćivanjem ženama prava, bilo da je riječ o javnom životu, radu, učešću u politici ili porodici, žene su smještene u grupu osoba sa ograničenim dostojanstvom, time im se poriče pravo na prava. Osoba ograničenog dostojanstva biva lišena priznanja svoje vrijednosti od strane društva, što znači da biva lišena i prava na prava. Ljudsko dostojanstvo kao univerzalna društvena vrijednost utkano je u sva ljudska prava dok žensko dostojanstvo, garantovano mnogim dokumentima kao dio ljudskog dostojanstva, jako često biva zanemareno u praksi jer su žene jako često u praksi svrstane u grupu manjina ograničenog dostojanstva što automatski ograničava pravo na prava

Ljudsko dostojanstvo i pravo na dostojanstvo

Ljudsko dostojanstvo nije samo jednostavan društveni odnos već također sposobnost pojedinca/ke da da živi i učestvuje u društvu po principu ekvivalentnosti.³⁸ Prema Kršćanskoj tradiciji, Bog daje ljudima vrijednost koju nazivamo dostojanstvo. Ovo je takozvano pasivno dostojanstvo³⁹. Ovo navodi na zaključak da, ukoliko pojedinac ne dobiva svoje dostojanstvo od ljudi, to znači da ne može biti ograničeno niti oduzeto od strane ljudi. Dostojanstvo nije bilo odvojeno od prava na dostojanstvo i veoma rijetko se povezivalo sa ljudskom aktivnošću. Pravo na dostojanstvo je shvatano kao nešto što nije garantovano od strane države niti je izgrađeno od strane pojedinca već postoji *"neovisno od spola, rase, nacionalnosti ili načina života"*⁴⁰ Ovo znači da pojedinac/ka nije umiješan u izgradnju svog dostojanstva. U skladu sa kršćanskim shvatanjem, pojedinac ne može uticati na svoje dostojanstvo, što znači da oni rođeni kao robovi ili druga vrsta uskraćenih manjina kao što su ženski građani nisu u mogućnosti da uveličaju svoje dostojanstvo i samim time su lišeni svih ljudskih prava. Ovakvo poimanje ljudskog dostojanstva uticalo je na razne međunarodne deklaracije i konvencije. Virđinijska deklaracija (Virginia Bill of Rights, 1776. VI.I), na primjer kaže: *"Svi ljudi su rođeni jednaki, slobodni i imaju određena urođena prava"* (Article I)⁴¹ isto se odnosi i na Univerzalnu Deklaraciju Ljudskih Prava (1949). *"Sva ljudska bića su rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima"* (Article I). Rođenje može postati izvor prava samo u društvima koja su premna da priznaju svaku osobu kao vrijednost. U mnogim društvima kao što su robovlasnička, nisu vi bili rođeni jednaki i slobodni u dostojanstvu i pravima ni stvoreni od Boga. U antičkim vremenima, dostojanstvo je bilo rezervisano za plemstvo i pravo na dostojanstvo je bilo uskraćeno robovima, prestupnicima i ženama. Pravo na dostojanstvo je historijsko-društvena kategorija pozitivnog prava. Pravo na dostojanstvo je ipak pravo i kao takvo može se praktikovati kroz posjedovanje određenih dobara i upotrebom tih dobara za izvođenje određenih aktivnosti.⁴² Ljudsko dostojanstvo je priznato od strane države, dakle ljudsko dostojanstvo je tijesno povezano sa ljudskom vrijednošću.

³⁸ Anotation to Vaišvila, Alfonsaas. *Human Dignity and the rights to dignity in terms of legal personalism*.

³⁹ Vaišvila, *Human Dignity and the right to dignity*.

⁴⁰ Zenthofer, Jochen. *Rechtsphilosophie*. Berlin 2001

⁴¹ Virginia Bill of Rights, June 12, 1776 http://www.constitution.org/bor/vir_bor.htm.

⁴² Vaišvila, *Human dignity and the right to dignity*.

Nova garancija za ljudsko dostojanstvo

Hannah Arendt je pisala o neuspjehu ljudskih prava da osiguraju ljudsko dostojanstvo i o opasnostima koje prijete ljudskim pravima u modernom svijetu. Kad postajemo svjesni prava na prava i kako političkim aktivnostima možemo obezbijediti nove garancije za ljudsko dostojanstvo. Da bi osigurala dostojanstvo, osoba mora da djeluje politički. Političkim djelovanjem osoba osigurava svoje dostojanstvo i obezbjeđuje mogućnosti da uveća svoju društvenu vrijednost, a samim time povećava svoje dostojanstvo. Danas, u mnogim zemljama, žene još uvijek ne učestvuju jednako u politici, što znači da su lišene mogućnosti da uvećaju svoje dostojanstvo. Hannah Arendt je više poznata po svojim pisanjima o prijetnjama ljudskim pravima u modernom društvu. Njena politička teorija je skoncentrisana oko problema nemogućnosti prava da zaštite ljudsko dostojanstvo.⁴³ Motivisana problemima izgnanstva, u svojoj teoriji pokušava da restaurira javni svijet. Ona taj problem naziva “wordlessness”⁴⁴ suočavajući se sa “wordlessness” tretira niz problema ključnih za ljudska prava, nekompatibilnost nacionalnih suvereniteta sa ljudskim dostojanstvom, potrebom da promisle o etičkim osnovima ljudskih pravau vrijeme kad liberalni ptiati o prirodnim pravima gube sav kredibilitet zbog nemogućnosti da osnaže građane kako bi stvorili čvrst temelj za ljudska prava.⁴⁵ Arendt tvrdi da ljudsko dostojanstvo treba novu garanciju jer je stari sistem mirnog poštivanja prirodnih prava, uništen.

Za Arendt, ljudska prava su konvencije, priznanje koje individual dobiva ljudskim sporazumom i umjeće ljudskog suživota. Prema njenom poimanju, ljudska prava nisu prirodna. U modern doba, kad je život najveća vrijednost, dešavaju se genocide i masovna ubijanja. U ovom stanju, ljudska produktivnost je najpostojaniji kriterij ljudskog dobrostanja, dakle građanska akcija je civilna inicijativa kojom ljudi suzbijaju segregaciju i povećavaju svoje dostojanstvo. Arendt ne odobrava doktrinu gdje je život najveće dobro jer ona cijeni slobodan život.⁴⁶ U vrijeme kad je život shvaćen kao najveća vrijednost, postajemo svjesni prava na prava samo nakon nam budu negirana prava čovjeka. Arendt kaže: “*Postajemo svjesni prava na prava i prava d apripadamo nekoj organizovanoj zajednici samo kad imamo milione ljudi koji su izgubili i nisu mogli povratiti prava zbog nove globalne situacije*”.⁴⁷ Arendt tvrdi da pravo na prava ne može postojati bez političke podrške. Njena politička teorija predstavlja jedan napor za podršku za ostvarenje prava na prava. Pravo na prava ne može biti osigurano samo politikom, ona također tvrdi da ljudska prava nisu dio ljudske prirode, ona su rezultat politika koje nastoje da osiguraju prostor za ljudsku slobodu i dostojanstvo. Arendt smatra da je nacionalna država prepreka dostojanstvu kojem individue i zajednice teže. Kako bi osigurali novu garanciju za ljudsko dostojanstvo, moramo djelovati politički.

⁴³ Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, 1973.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Arendt, *The Origins of Totalitarianism*.

⁴⁷ Ibid.

Prava žena I građanki

Nakon okončanja Francuske revolucije, donesena je *"Deklaracija o pravima muškarca I građanina."*⁴⁸ Francuska spisateljica I aktivistkinja Olympe de Gouges proglašava *Deklaraciju o pravima žena igračanki*. Razočarana ishodom Revolucije I poricanjem bilo kakvog priznanja za doprinos koji su dale žene, isključivanjem žene iz poznatog slogan "sloboda, bratstvo I jednakost", de Gouges se obraća muškarcima u svojoj deklaraciji zahtjevajući pravdu „Čovječe, da li si sposoban biti pravedan? Žena postavlja ovo pitanje; ti je nećeš lišiti bar tog prava. Reci mi, šta tiebi daje suvereno pravo da ugnjetavaš moj pol?”⁴⁹ Dalje, ističe apsurdnost muške želje da komanduje I zahtjeva jednakost, a potom ne uradi ništa I vezi s tim. Iako je *Deklaracija o pravima muškarca I građanina* proglašena nakon revolucije, nije uključila građanke. De Gouges vjeruje da je isključivanje I ugnjetavanje žena, uzrok mnogim javnim nedaćama I korupciji.⁵⁰ Zbog toga u uvodu *Deklaracije o pravima žena I građanki*, stoji: „Majke, kćerke, sestre I predstavnice nacionalnog zahtjeva koje će da budu uključene u parlament ... Pol koji je superiorniji kako u ljepoti tako I u hrabrosti tokom porođajnih patnji, pod pokroviteljstvom Vrhovnog Bića, priznaje I proglašava Deklaraciju o pravima žena igračanki”

Član I: *"Žena je rođena slobodna I uživa svoja prava jednako kao I muškarac. Društvena razlika se može praviti samo u slučaju zajedničke koristi."*

Kao što možemo vidjeti u citatu de Gouges, duboko razočarana ishodom Revolucije poziva žene da zahtjevaju svoja prava. Iako su učestvovala jednako kao I muškarci u revoluciji, nisu dobile ista prava. *Deklaracija o pravima muškarca I građanina* je smatrana za veliko dsotignuće revolucije iako su građanke bile izostavljene. Žene su bile ugnjetavane I bial sui m uskraćena mnoga prava, zato de Gouges naglašava ta prava u ovoj deklaraciji. Borba za dostojanstvo I prava nije završila proglašenjem s *Deklaracija o pravima muškarca I građanina*, naprotiv, nastavila se sve do dans. Zvanična vrijednost pojedinca je priznata brojnim međunarodnim deklaracijama, konvencijama I nacionalnim ustavima, dakle pravo na dostojanstvo ne može zavisiti od pola, rase ili životnog stila. Ako su sva ljudska bića rođena jednaka u dostojanstvu I pravima, ne bi trebalo biti razlike u mogućnostima pojedinca da funkcioniše u društvu. Kako bi aktivno učestvovala u društvu, osoba mora da koristi svoja prava. Ljudsko dostojanstvo je osnov svih tih prava. Ako je pojedincu uskraćeno dostojanstvo ili mogućnost da uveća svoje dostojanstvo, taj pojedinac je uskraćen za sva ljudska prava. U prošlosti je ljudsko dostojanstvo bilo rezervisano za elite I mnogima je bilo uskraćeno. Iako su u nekim slučajevima brojna većina, žene su smatrane I tretirane kao manjina sa ograničenim

⁴⁸ Approved by the National Assembly of France, August 26, 1789

http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp

⁴⁹ de Gouges, Olymp. *Declaration of the Rights of Woman and of the Female Citizen*.

⁵⁰ Mary Wollstonecraft wrote about women's rights from the similar point of view. By oppressing women and limiting their education on preparations for marriage, no good value can be developed in women. Human value comes from education, freedom and equality, none of these was entitled to women. Wollstonecraft, saw degradation of a woman as a degradation of entire society, by developing non valuable persons, of which half of the population consists, non valuable society is being developed.

pravom na ljudsko dostojanstvo. Ukoliko je nekoj grupi pojedinaca društvo uskratilo priznanje vrijednosti ta grupa je svrstana u grupu sa ograničenim ljudskim dostojanstvom. Osoba sa uskraćenim dostojanstvom je uskraćena od prava na prava. Žene u modernom društvu, iako su uključene u brojne deklaracije, još uvijek su manjina sa ograničenim dostojanstvom. Iako je ljudsko dostojanstvo uključeno, čak je i osnov svih ljudskih prava, zagantovano brojnim deklaracijama i konvencijama svim ljudima, žensko dostojanstvo u određenim aspektima tek treba da postane dio ljudskog dostojanstva.

Amra Jajetović

Odnos institucije psihijatrije prema ženama:
Slavne umjetice I psihijatrijske dijagnoze

Poseban doprinos u izučavanju ljudskog ponašanja svakako ima psihologija. Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) definirala je mentalno zdravlje kao stanje dobrobiti u kojem osoba ostvaruje svoje potencijale, može se nositi s normalnim životnim stresom, može raditi produktivno i plodno te je sposobna pridonositi zajednici. Prema ovoj definiciji duševno zdravlje dio je općeg zdravlja, a ne samo odsustvo bolesti. Često, kada se ne mogu otkriti organski razlozi ili kada liječenje postane problem, ljekari osobe upućuju na psihijatrijsko liječenje. Područje definiranja zdravlja i "ludila" se smatra jako problematičnim. Kao kriteriji abnormalnog ponašanja se navode statistička rijetkost, osobna patnja, neočekivanost, onesposobljenost ili teškoće u funkciniranju i kršenje društvenih normi (prema Davison G.C i Neale J.M.). Nekad se ponašanje koje ljudi nazivaju poremećenim može objasniti biološkim procesima (bolesti mozga, epilepsija), ali većina ponašanja ipak ne može. Normalnost se ne bi trebala svoditi na statistiku. "Definicija duševnog zdravlja koju su predložili eksperti uglavnom je jednaka potčinjavanja manje ili više pravno postavljenim društvenim normama. Ili su te definicije tako prikladno poopćene – npr. "sposobnost tolerancije i razvoja kroz sukob"- da gube bilo kakav operacioni značaj. Ostavljeni smo sa tužnom primisli da su zdravi možda oni koji su izbjegli da budu primljeni u duševnu bolnicu na promatranje. Što znači da se zdravi definiraju manjkom određenog iskustva." (D.Cooper, 1980. str 27) Mnogi profesionalci koji se bave mentalnim zdravljem, posebno psihijatri i psiholozi muškarci, mogu u liječenju polaziti od iskrivljenih činjenica o ženi. Njihova razmišljanja se mogu bazirati na naučenim pogrešnim postavkama o psihološkom razvoju žene i na pogrešnim predstavama o životu žena. Kliničke teorije ličnosti pripisuju ženi urođenu pasivnost, zavisnost i mazohizam, a psihološki tretman često ima namjeru da umanjí prigovore na uslove njenog života i da održi postojeći redosljed stvari. Rijetko da profesionalci koji se bave mentalnim zdravljem shvataju da nepovoljan položaj žena direktno oštećuje njihovo mentalno zdravlje. „Nasilje i trauma su ozbiljni zdravstveni faktori za žene. Istraživači/ce i praktičarke/i u polju mentalnog zdravlja postaju sve više svjesni uticaja nasilja na živote žena sa hroničnim i persistentnim mentalnim problemima. Razvoj odgovarajućih mjera zaštite su obično zamagljeni navodno neslaganjem uloge nasilja i traume u etiologiji mentalnih bolesti i diskusijama kako će službenici u mentalnom zdravlju uzimati u obzir ženska iskustva nasilja.“ (Marrow, 2002) Stručnjaci smatraju da ženski emotivni problemi, za razliku od muških, potiču iznutra (intra-psihički) i odbijaju da prihvate uticaj svakodnevice i stresa na život žena. Ovo shvatanje ima za posljedicu da psihijatri daleko više propisuju psihoaktivne lijekove ženama nego muškarcima. Praksa na taj način gura ženu u zamke psihoterapije, u zavisnost od lijekova i ka gubitku samopoštovanja. „Kada smo napravili analizu zatvaranja u ludnice, postalo je jasno da su unutar te strukture, koja je jako rigidna, žene uvijek bile više ugnjatavane nego muškarci. Što se tiče žena, jasno je da postoji veza između tipova bolesti kojima one najčešće podliježu i njihove uloge u društvu. Klasični psihijatrijski tretman provodi separatističku kulturu koja izdvaja bolesne od zdravih.

Ovaj momenat je vrlo važan kada se radi o ženama, jer žene su u svojoj historiji oduvek bile izdvojene, isključene, zatvorene u kuću./... a kada psihijatar razdvaja bolesnu ženu od zdrave žene on, on samo dodaje grešku/diskriminaciju jednu na drugu i još više produbljuje ženinu potčinjenost, i beskajno je umnožava. Ludnica, dakle, ukida ženu. Psihijatrija stvara ženu po mjeri društvene uloge koju ona treba da ispuni.“ (Djanikeda, 1988)

Dijagnostičke klasifikacije mentalnih bolesti

Psihijatrija, prema definiciji, je grana medicine koja se bavi zaštitom i unapređenjem mentalnog zdravlja, otkrivanjem i liječenjem psihičkih poremećaja. Kao posebna naučna disciplina konstituisana je krajem 18. vijeka. U 19. vijeku konstituisana je prva klasifikacija duševnih poremećaja, koju je izvršio E.Kraepelin. Danas su DSM IV i ICD 10 dvije preovladavajuće psihijatrijske klasifikacije mentalnih bolesti.

DSM (Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje) je priručnik stvoren i izdavan od strane Američke psihijatrijske udruge. U njemu se nalaze kategorizirani mentalni poremećaji i kriteriji za uspostavu dijagnoze. Priručnik je široko upotrebljavan, od raznih klinika i istraživača, do osiguravajućih društva, farmaceuta i sl. DSM je prvi put izdan 1952. godine. Zadnja veća izmjena je DSM-IV iz 1994. godine, a revizija teksta je napravljena 2000. godine. DSM-V je trenutno u periodu priprema i konzultacija, njegovo izdavanje planira se za 2013. godinu. Na međunarodnom samitu stručnjaka za mentalno zdravlje u Engleskoj 2001. godine, DSM je izglasan kao jedan od najgorih radova iz sfere psihijatrije ikad napisanih. Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema, 10 revizija (MKB-10; u upotrebi skraćeni **ICD-10⁵¹**), predstavlja klasifikaciju i kodiranje bolesti, kao i simptoma, loših nalaza, socijalnih i spoljnih uslova za nastanak i razvoj bolesti i poremećaja koju sačinjava i objavljuje Svjetska zdravstvena organizacija. Prva objavljena i međunarodno prihvaćena klasifikacija datira iz 1893. godine i objavio ju je Međunarodni institut za statistiku pod nazivom *Međunarodni spisak uzroka smrti*. Od 1948. godine projekat klasifikovanja bolesti preuzela je SZO, koja ga i danas vodi. Danas je u upotrebi 10. revizija ove klasifikacije, koja je objavljena 1992. godine, a sa radom na njoj pripremi se započelo još 1983. godine. Trenutno je u pripremi MKB-11, čiji prvi nacrt treba da se pojavi 2010. godine. Prvo objavljivanje se očekuje 2014. Navodi se da je jako malo informacija o ženama koje su prakticirale psihijatriju⁵² iako su, što je jako simptomatično, ženske pacijentice kojima su psihijatri bili muškarci privukle kroz historiju najviše pažnje⁵³. Historičari/čarke koji su istraživali historiju žena su koristili dvije metode : jedan pristup koji se bazirao na tome da ponovo potraže žene koje su mogle biti previđene prethodnim istraživanjima, pogotovo ukoliko su se ta fokusirala na lidere u oblastima (koji su obično bili muškarci). Drugi pristup je nastojao razumjeti vezu između moći i organizacijske promjene tokom vremena, kao i način na koji je moć povezana sa pretpostavkama o spolu.

⁵¹ Originalni naslov: *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*

⁵² Sredinom 20 stoljeća, trebaju se spomenuti Anna Freud i Melanie Klein, koje su dale značajne doprinose psihoanalitičkoj teoriji.

⁵³ Npr. Anna O. (Bertha Pappenheim)-mlada žena koju je Josef Breuer liječio metodom katarze ili “liječenjem razgovorom”, postala je jedan od najpoznatijih slučajeva u psihoterapijskoj literaturi, a izvještaj o tom liječenju, objavljen 1895.g. bio je temelj za kasnije značajne doprinose S.Freuda.

Stigmatizacija

Sve nauke, koje za predmet istraživanja imaju čovjeka, moraju voditi računa o etici⁵⁴ i etičkim ograničenjima. Etika, prije svega, pripada filozofiji koja proučava ljudsko ponašanje koje je prihvaćeno pod određenim moralnim aspektom. Odgovornost svakog psihologa/psihologinje je ostvarenje najviših etičkih standarda vlastitog ponašanja te poticanje etičnog ponašanja kod svojih učenika/ca, studenata/tica i kolega/ica. Psiholozi/psihologinje su svjesni postojanja individualnih i kulturalnih razlika među ljudima s obzirom na dob, spol, rasu, nacionalnost, etničko porijeklo, religijsku pripadnost, seksualnu orijentaciju, tjelesne osobine, jezik i socioekonomski status. Postojeće razlike prihvaćaju na otvoren i tolerantan način. Oni nastoje u svom radu otkloniti sve oblike diskriminacije, te odlučno odbijaju sudjelovati u bilo kakvom obliku nepoštenih i neetičnih diskriminatorskih odnosa."Jedan od problema sa kojim se susreću osobe sa psihosocijalnim poteškoćama je svakako stigmatizacija. Stigmatizacija⁵⁵ je društveni proces etiketiranja i izopštavanja svih onih grupa, i pojedinaca kao njihovih pripadnika/ca, koje se razlikuju od „normalnosti“ većine u svom društvenom okruženju, a gde upravo ta sredina diktira pojam društvene prihvatljivosti, bilo da je u pitanju etnička, moralna ili bilo koja druga različitost. Sve te predrasude u znatnoj meri otežavaju proces resocijalizacije, bilo da je u pitanju zaposlenje, pronalazak partnera/partnerica i dr. Stigmatizacija osoba koje imaju psiholoških poteškoća definira se kao negativno obilježavanje, marginaliziranje i izbjegavanje osoba upravo zato što imaju psihičkih poteškoća. Savremene teorije nastanka i održavanja stigme nam govore da je proces nastanka i održavanja stigmatizacije zatvoreni krug koji sam sebe hrani. Krug stigmatizacije počinje od toga da se nekoj osobi dodijeli negativna oznaka (atribut, dijagnoza), potom dolazi do izricanja negativne oznake što čini stigmatizaciju a zatim dolazi do diskriminacije te otežavanja životnih okolnosti za drugu osobu. Sve ovo vodi smanjenju samopouzdanja i otpora stigmatizirane osobe, te povećanju njenih problema. Neke zemlje ozbiljno shvataju posljedice po društvo u kojem postoji diskriminacija i predrasude a u prilog tome ide i podatak da je Engleska u periodu od 2009. do 2011. godine uložila 18 miliona funti u svoj program destigmatizacije „*Time to Change*“. Stigma nije puka apstrakcija već društvena nepravda i ona onemogućava pravo na zaposlenje, smanjuje mogućnost svakodnevnog funkcionisanja bez straha i stresa unutar svojih porodica, ali i u široj društvenoj slici. Stigmatizirana osoba gubi svoja osnovna ljudska prava, te joj je otežano i psihološko i društveno funkcionisanje, dolazi do manjka samopouzdanja što dalje može dovesti do izolacije i osjećaja bespomoćnosti.

⁵⁴ Etika je nauka o moralu koja istražuje smisao i ciljeve moralnih normi, osnovne kriterije za moralno vrednovanje, kao i uopće zasnovanost i izvor morala.

⁵⁵ Riječ stigma i njen izvorni pojam svoje porijeklo imaju u antičkoj Grčkoj. Antički Grci su iz činjenice da neki ljudi govore drugačijim jezikom od njihovog izveli zaključak da su oni necivilizovani. Etiketiranje stranaca kao divljaka i čudaka nerijetko je kroz historiju služilo kao opravdanje za rđavo postupanje, porobljavanje, pa čak i istrebljivanje „drugačijih“ osoba.

Slavne umjetnice i psihijatrijske dijagnoze

"Što ste beznadežniji, to vas na udaljenija mjesta kriju." S.Plath

1. Sylvia Plath (1932.-1963.) bila je američka spisateljica, pjesnikinja i novelistica koja se od ranih školskih dana isticala izvrsnim uspjehom i interesom za književnost. Pisala je pjesme od ranog djetinjstva a kao učenica redovno je pobjeđivala na školskim književnim natjecanjima. Nakon završene druge godine studija, 1953. pada u depresiju, doživljava nervni slom te pokušava izvršiti samoubojstvo (zavukla se u podrumsko skrovište i otrovala tabletama za spavanje). Našli su je nakon tri dana i uspjeli joj spasiti život. Narednih nekoliko mjeseci provodi u privatnoj bolnici, na rehabilitaciji⁵⁶. Nakon toga nastavlja školovanje i diplomira radom o Dostojevskom. Godine 1956. je upoznala pjesnika Teda Hughesa sa kojim se vjenčala tri mjeseca kasnije. 1962. je otkrila njegovu nevjeru, razdvajaju se i Sylvia s djecom odlazi živjeti u London. U ovim posljednjim mjesecima života pisala je po dvije-tri pjesme na dan, a u zadnjoj sedmici svog života napisala ih je pet. Uspjela je pripremiti svoju narednu knjigu: "The Bell Jar" za štampu potpisavši je pseudonimom Victoria Lucas. U januaru 1963. izašlo je "Stakleno zvono". 11. februara 1963. začepila je sve pukotine u kuhinji krpama, gurnula glavu u pećnicu i otvorila plin. Svoj život potpuno otkriva u svojoj poeziji. Zbirka poezije "Kolos" ove misteriozne pjesnikinje koja je više puta bila hospitalizirana u psihijatrijske ustanove i "liječena" elektrošokovima, odražava osjećaje neprilagođenosti i otuđenja ("Zašto sam ja tako nematerinska i otuđena?")



2. Slava Raškaj (1877.-1906.) bila je hrvatska slikarica koja je u 29 godina svog života ostavila bogat slikarski opus. Njeni akvareli predstavljaju najviši domet hrvatskog akvarelnog slikarstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Rođena je gluhonijema, a talent za slikarstvo počela je iskazivati još od malih nogu. Iako je bila samouka, nakon završene osnovne i srednje škole u Zavodu za gluhonijemu djecu u Beču, roditelji je šalju u Zagreb da izuči slikarski zanat. U njenom umjetničkom stvaralaštvu mogu se uočiti dvije faze. U prvoj su crtež i boja izraz čiste opservacije doživljaja ljepote prirode. U drugoj fazi nastaju njena najbolja djela (akvareli "Kruške", "Suncokreti", "Potočnice"). Pred kraj života povlači se u svoj svijet i obolijeva od teške depresivnosti, a 1902.g. otac je odvodi u umobolnicu u Stenjevcu, gdje ostaje do smrti 1906. godine. Nedugo prije duševnog poremećaja, Slava je naslikala i svoj poznati "Autoportret", a nakon toga njezini radovi postaju sve više izraz ekspresije, da bi u samoj duševnoj bolesti počela slikati potpuno halucinantno.



⁵⁶ To razdoblje svog života i tu krizu opisala je u autobiografskom romanu "Stakleno zvono" (1963.g.)



3. Anne Sexton (1928.-1974.) bila je američka pjesnikinja koja je djetinjstvo provela u Bostonu u dobrostojećoj protestantskoj obitelji. Školovala se u ženskom internatu i neko se vrijeme u mladosti bavila manekenstvom. 1948.g. pobjegla je od kuće i udala se za Afreda Mullera Sextona, s kojim je dobila dvoje djece i od koga se početkom sedamdesetih razvela. Nakon drugog nervnog sloma 1955.g. doktor joj predlaže da u sklopu psihoterapije počne pisati. Učlanila se u poetsku radionicu Johna Holmesa i tako započela svoju pjesničku egzistenciju. Od velike važnosti bio je i susret s pjesnikom R.Lowellom 1959. u njegovoj pjesničkoj radionici gdje se sprijateljila sa Sylvijom Plath. Za svoju treću knjigu "Live or Die" 1967. dobila je Pulitzerovu nagradu. Nikad se nije uspjela riješiti svoje zagonetne duševne bolesti, koja nije klinički jednoznačno dijagnosticirana. 4. oktobra 1974. sebi je oduzela život. Pisala je hrabro i izravno o depresiji, usamljenosti, samoubojstvu, očaju, braku, majčinstvu, abortusu, masturbaciji i preljubima. Srušila je mnoge barijere u američkoj poeziji i jedna je od prvih autorica koje su u američku književnost uvele tzv. žensko pismo i "žensko" pitanje.



4. Virginia Woolf (1882. - 1941.) engleska spisateljica, jedna je od ključnih autorica narativnoga modernizma i osnivačica feminističke književne kritike. Rođena u uglednoj viktorijanskoj intelektualistički nastrojenoj obitelji. Godine 1912. Virginia se udala za izdavača, pisca i društvenoga aktivista Leonarda Woolfa. Uskoro objavljuje svoj prvi roman, «*The voyage out*», koji je postavio neke od njenih dominantnih tema i vidova izričaja: lirski pristup realnosti i introspekciju u analizi stanja ljudske (posebice ženske) psihe. U tom dobu su se javili njeni prvi snažniji nervni slomovi i napadi psihičkoga raskola (slušne i vizualne halucinacije, duboka depresija) koji su je pratili do konca života i koji su bili i uzrok njenog samoubojstva. Virginia Woolf počinila je samoubojstvo tako što se utopila u rijeci Ouse, kraj imanja u Rodmellu u Sussex. Njeni romani i kritički tekstovi su doživjeli snažno osporavanje i kritiku poslije rata. U 70-ima, s valom feminizma, ponovo je potvrđena kao velika autorica, naročito kao preteča feminističke ideologije.

5. Audrey Hepburn (1929-1993) je na filmskom platnu pomjerala granice, u svijetu mode postala ikona stila te je njeno ime i danas sinonim za dobar ukus. Najpoznatija je po ulogama u filmovima “Doručak kod Tifanija” i “Praznik u Rimu”. Magazin “People” ju je 1990. godine svrstao među pedeset najljepših ljudi na svetu, a magazin “Empire” među stotinu najvećih filmskih zvijezda svih vremena. Najteži trenutak u njenom životu je bio kad je njenu majku i nju napustio njen otac. Sa majkom i dvojicom polubraće prolazila je kroz teške trenutke tokom nacističke okupacije, a neuhranjenost je bila samo jedan od njih. Borba sa glađu je iskustvo koje nikada nije mogla da zaboravi. Na snimanju filma “The Unforgiven”(1960) glumica je doživjela nesreću, pala je sa konja i povrijedila kičmu. Tada je pobacila dijete koje je čekala sa Melom Ferrerom što je Audrey potpuno slomilo. Pala je u depresiju, počela naglo da mršavi i da konzumira duvan intenzivno. U filmu S.Spilberga “Always” odigrala je svoju posljednju ulogu. Nakon rada na ovom filmu, Audrey se sa velikim entuzijazmom posvetila humanitarnom radu. Zbog sopstvenog iskustva tokom Drugog svjetskog rata, odlučila je da pomaže siromašnoj djeci iz raznih zemalja svijeta. Kao UNICEF-ov ambasador dobre volje, posjećivala je siromašne zemlje u razvoju – Etiopiju, Tursku, Sudan i Bangkok. Za ovu humanitarnu organizaciju je radila do kraja života. Bila je više puta nagrađivana, između ostalog i Medaljom slobode koju joj je 1992. uručio američki predsjednik George Bush. Posthumno je dobila još nekoliko glumačkih i humanitarnih nagrada.



6. Marilyn Monroe se rodila 19. Juna 1926. kao Norma Jeane Mortenson u Los Angelesu. Njena majka je bila depresivna, a njen ujak i pradjed su počinili samoubojstvo vješanjem. Marilyn je provela većinu djetinjstva kod skrbnika te je promijenila čak 12 skrbničkih obitelji. Dok je njezin suprug Dougherty služio vojni rok u marincima, primijetili su je fotografi časopisa za američke vojnike, i ubrzo je postala popularna manekenka. Ubrzo ju je primijetio agent 20th Century Foxa Ben te je postala glumica studija Fox. Do 1953. Marilyn je postala velika filmska zvijezda. Ipak, iza kulisa, njezin svijet je uglavnom bio u rasulu, a brzi uspon slave donio joj je depresiju, poremećaje u prehrani te nestabilne veze. Bejzbolaški velikan Joe DiMaggio ju je obožavao, oženili su se, ali on je bio suludo ljubomoran. Nakon DiMaggia udala se za dramaturga Arthura Millera, a to je početak problematičnog dijela njezina života i prerane smrti. Od Millera se razvela godinu dana prije smrti. Njen posljednji film je "The Misfits" čije je snimanje prošlo manje ugodno jer je Marilyn često izbivala zbog bolovanja, a bolovanje je značilo depresiju, ovisnost o tabletama i poremećaj u prehrani. 5. augusta 1962., Marilyn Monroe pronađena je mrtva u svojoj rezidenciji u Brentwoodu, a autopsija je utvrdila uzrok smrti kao "akutno trovanje barbituratima, posljedice vjerojatnog suicida". Zadnjih godinu dana života, Marilyn je među filmašima bila znana kao glumica s kojom je teško raditi, a zbog alkoholizma i tableta je dobrovoljno otišla na rehabilitaciju. Od siromaštva i sirotišta uspjela se izboriti za tron na samom vrhu filmske industrije, ali taj proces ju je istrošio, mentalno i fizički. Čitav život je posjećivala psihijatre te je psihijatrica



Marianne Kris bila je njezina glavna nasljednica, a ona je kasnije 25 posto ostavštine Marilyn Monroe ostavila klinici za djecu Anna Freud u Londonu.

4.7. Vivien Leigh (1913. - 1967.), engleska filmska glumica koja je smatrana jednom od najljepših glumica svog doba, a redatelji su to isticali u većini njezinih filmova. Osvojila je dva Oscara za uloge pripadnica višeg sloja s Juga Amerike, Scarlett O'Hara u *Zameo ih vjetar* (1939.) i Blanche DuBois⁵⁷ u *Tramvaju zvan čežnja* (1951). Bila je i plodna pozorišna glumica, a često je nastupala sa svojim mužem, Laurenceom Olivierom, koji je režirao nekoliko njezinih predstava. Tijekom tridesetogodišnje pozorišne karijere, nastupala je u ulogama heroina u komedijama Noela Cowarda i Georgea Bernarda Shawa pa do klasičnih šekspirijanskih likova kap što su Ofelija, Kleopatra, Julija i Lady Macbeth.



Leigh je često mislila kako je ne shvaćaju ozbiljno zbog njene ljepote, ali kao njezina najveća prepreka pokazalo se njeno krhko zdravlje. Kako je cijelog života patila od bipolarnog poremećaja, stekla je reputaciju teške suradnice, radi čega joj je patila i karijera. Njen suprtug Olivier je počeo prepoznati simptome - nekoliko dana hiperaktivnosti koje prati period depresije i eksplozivni nervni slom, nakon kojeg se Leigh ne bi ničega sjećala, ali bi se osjećala postišeno i pokajnički. Dodatno ju je oslabila tuberkuloza, koja joj je prvi put dijagnosticirana sredinom četrdesetih. Ona i Olivier su se razveli 1960, a Leigh je nakon toga radila na filmu i u kazalištu, sve do smrti od tuberkuloze.



4.8. Katharine Hepburn (1907. - 2003.) bila je američka filmska, televizijska i pozorišna glumica, poznata po svojoj oštromnosti, otmjenosti i žestokoj neovisnosti. Hepburn drži rekord s najviše osvojenih Oscara. Njena majka bila je aktivistica za ženska prava a Hepburnovi su zahtijevali češću obiteljsku raspravu o raznim temama a kao rezultat svega njihova su djeca bila upoznata s društvenim i političkim problemima. Roditelji su djecu ohrabivali da izraze svoja mišljenja o svim pitanjima. Tragičan događaj koji je ostavio velike posljedice po njeno psihičko zdravlje je bio kada je 1921. pronašla

starijeg brata Toma kako visi s grede potkrovlja na užetu a njezina obitelj poricala je da je se sam ubio. Katharine je bila duboko pogođena njegovom smrću i pala u depresiju. Nije se družila s vršnjacima, a većinom se školovala u kući. Mnogo je godina slavila Tomov rođendan kao svoj. Njeno nekonformističko, anti-holivudsko ponašanje izvan filma, koje ju je učinilo jednom od najomiljenijih filmskih zvijezda i ikonom feminizma. Iskrena intelektualka oštrog jezika, prkosila je stereotipima o "plavušama seks-bombama" te ere, noseći obično ženska odijela i prezirući šminku. Slavan je bio njen teški odnos s novinarima, redovito je odbijala intervjuje pa ju publika nije bolje upoznala. Hepburn je umrla 29. lipnja 2003. prirodnom smrću u Fenwicku, u obiteljskoj kući Hepburnovih. Katherine je 1991. godine objavila autobiografiju prepunu osobnih detalja - potaknuta potrebom da razdvoji sve dijelove svoje fiktivne i stvarne ličnosti.

⁵⁷ Leigh je u kasnijim godinama rekla da ju je igranje Blanche DuBois "odvelo u ludilo".

4.9. Mary Edith Barnes (1923.-2001.) je bila engleska umjetnica i spisateljica koja je bolovala od shizofrenije ali se oporavila i postala uspješna slikarica. Ona je poznata i zbog dokumentiranja svog iskustva u eksperimentalnoj terapijskoj komuni Kingsley Hall (London) pod vodstvom psihijatra R.D.Laing. Mary je bila medicinska sestra i pridružila se vojsci u Drugom svjetskom ratu. Radila je u Frankfurtu dvije godine prije nego se vratila u London. 1963. godine, nakon što je pročitala knjigu „Podijeljeno ja“ od R.D.Laing, kontaktirala ga je i započela terapiju, a nakon toga se pridružila Kingsley Hallu 1965. Tokom ove terapije je otkrila svoj talent za umjetnost. Njeni radovi su prvi put izloženi 1969 u Camden centru za umjetnost. Ona je vremenom postala poštovana umjetnica koja je putovala svijetom i govorila o svojim iskustvima glede mentalnog zdravlja, svojoj umjetnosti i djelima. Njena knjiga razgovora, promišljanja i slika je objavljena 1989 godine. 2010.god. napravljena je velika izložba njenih radova u studiju Space u Londonu.



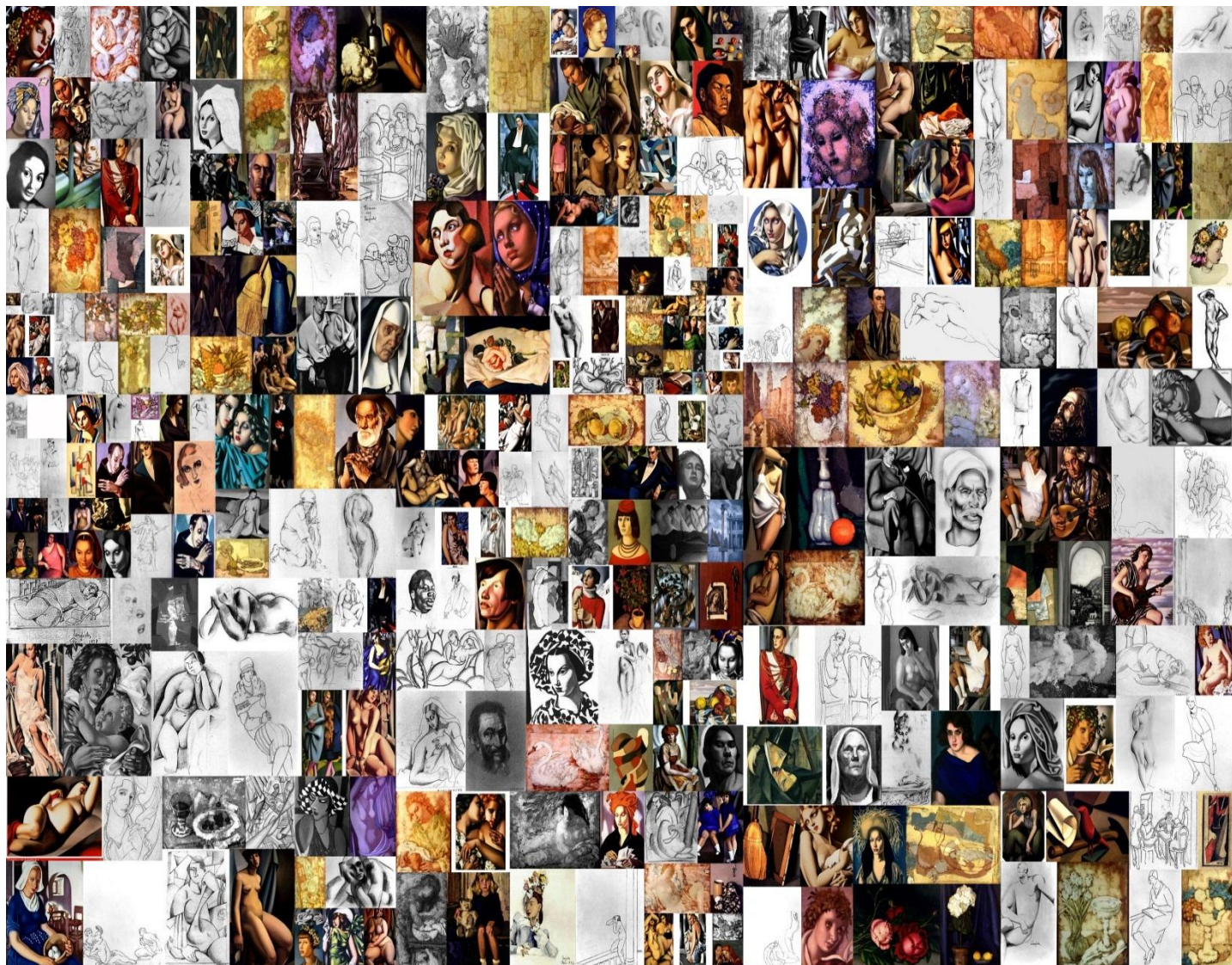
4.10. Sinéad O'Connor rođena je 8. decembra 1966. godine u Dublinu (Irska). Roditelji su se rastali kad je Sinead imala osam godina. S trojicom braće ostala je živjeti s majkom Marie koja ih je zlostavljala. Pjesma "Fire on Babylon" je ispovijed vlastitog proživljavanja zlostavljanja zbog čega se Sinead čitavog života nastavila boriti protiv zlostavljanja djece. Njena prva dva albuma „The Lion and the Cobra“ (1987) i „I Do Not Want What I Haven't Got“ (1990) dobili su odlične kritike koje su se odnosile na njen vokal i originalan autorski rad. Dok su se na prvom albumu našle pjesme raznog žanra, na drugom albumu našla se "Nothing Compares 2 U" (obrada Princeove pjesme), zahvaljujući kojoj ju je snašla planetarna slava. Sam tvorac pjesme izjavio je da ju je ona tako dobro otpjevala da je pjesma - postala njena. 1992. godine nastupila je kao glazbena gošća u emisiji „Saturday Night Live“. Dok je izvodila a cappella pjesmu „War“ Boba Marleya, kojom je promijenivši riječ rasizam u zlostavljanje djece željela izraziti protest zbog seksualnog zlostavljanja u rimskoj katoličkoj crkvi, izvadila je sliku Pape Ivana Pavla II dok je izgovarala riječ zlo i poderala fotografiju na komadiće uz izjavu „Borite se protiv pravog neprijatelja“. Televizijsku stanicu su momentalno zasuli pozivi nezadovoljnih gledatelja, a Sinead je otišla sa stagea potjerana zvižducima publike. Ploče su joj mahom uništavane, a radio stanice odbijale su emitirati njene pjesme. U emisiji „Oprah Winfrey Show“ 2007. godine izjavila je da joj je četiri godine ranije dijagnosticirana bolest zvana bipolarni afektivni poremećaj⁵⁸ te da se na 33. rođendan pokušala ubiti.



⁵⁸ Psihoza za koju se ranije koristio izraz „manična depresija“.

Maria Theresa Maan- Bešić

Tamara de Lempicka



Tamara de Lempicka

Born into a wealthy and prominent family, her father was a Polish lawyer, her mother, the former Malvina Decler, a Polish socialite. Maria was the middle child with two siblings. She attended boarding school in Lausanne, Switzerland, and spent the winter of 1911 with her grandmother in Italy and the French Riviera, where she was treated to her first taste of the Great Masters of Italian painting. In 1912, her parents divorced and Maria went to live with her wealthy Aunt Stefa in St. Petersburg, Russia.

"I live life in the margins of society, and the rules of normal society don't apply to those who live on the fringe."

Tamara's life

The Polish painter Tamara de Lempicka was born in Warsaw on May 16, 1898. Her actual name was Maria Gorski, she was the daughter of a bourgeois family. She marries the solicitor Tadeusz Lempicki in 1916 and lives with him in St. Petersburg. In 1918 they flee the October Revolution to Paris. During her adolescence she is taught painting. In Paris she attends the Académie de la Grande Chaumière where she takes classes with Maurice Denis at first and later with André Lhote, who influences her the most. Tamara de Lempicka begins to work as an artist and also exhibits her works. At the same time the Paris art scene offers her the opportunity to get in contact with Paris's upper class. Up until 1925 she pretends to be a male artist by using the male form of her last name to sign her paintings. Her first one-man show takes place in Milan in 1925. Her painting that captures the "Art déco" atmosphere also catches on in Paris. She makes numerous portraits of members of the upper class and also nude drawings that live up to the erotic desires of those days. Tamara de Lempicka is ambitious and determined to be successful and part of the Parisian high society. Her career reaches its peak at around 1935, however her marriage suffers and breaks, but she soon marries the Hungarian baron Kuffner. Tamara de Lempicka mostly executes portraits and nudes. Her oeuvre comprises very few still lifes, city views or abstract compositions. As of 1935 her paintings become more and more decorative and lose their formal tension and cool erotic appeal. Together with baron Kuffner she emigrates to Beverly Hills in the USA in 1935. Even though Tamara de Lempicka becomes one of Hollywood's most popular painters, her art loses its persuasive power. The couple lives in New York as of 1943. She returns to Paris for several short visits after World War II and moves to Houston, Texas after her husband's death in 1962. This time also marks the beginning of her abstract period that is not crowned with success, however. In 1978 she moves to Cuernavaca in Mexico where she dies on March 18, 1980. When someone mentions the Roaring Twenties, it conjures up the Jazz Age, flappers, Prohibition, the Charleston, gangsters, *The Great Gatsby*, Mary Pickford, and F. Scott Fitzgerald. Designers and architects also remember the 20's for the Chrysler Building, the luxury liner *Normandie*, and the interior of Radio City Music Hall, all outstanding examples of the decorative arts style called Art Deco. To many designers of jewelry, furniture, clothes, fabrics, and ceramics, Art Deco of the 20's with its geometric motifs and bright, bold colors represents the best and purest forms of that decorative art period. Art Deco, a classical, symmetrical, rectilinear style that reached its high point between 1925-1935, drew its inspiration from such serious art movements as Cubism, Futurism, and the influence of the Bauhaus. In Paris, it was a dominant art form of the 1920-1930 period.



Tamara and Tadeusz in Cannes, 1928

Of all the artists pursuing the style "Arts Decoratifs", one of the most memorable was Tamara de Lempicka. She was born Maria Gorska of well-to-do parents in turn-of-the-century Poland. After her mother and father divorced, her wealthy grandmother spoiled her with clothes and travel. By age 14 she was attending school in Lausanne, Switzerland. Tamara vacationed in St. Petersburg with her Aunt Stephanie, whose millionaire banker husband had their home decorated by the famous French firm Maison Jansen. All this high living gave the young girl an idea of how she wanted to live and what her future should be.



Tamara with fur fox, 1928

Soon after Russia and Germany declared war in 1914, she fell in love with the most handsome bachelor in Warsaw, a lawyer named Tadeusz Lempicki. She set her sights on him and two years later they were married in fashionable St. Petersburg. Her banker uncle provided the dowry, and Lempicki, who had no money of his own, was delighted to marry this beautiful 16 year old girl. A year later, Tadeusz was arrested by the Bolsheviks, and Tamara braved the Russian Revolution to free him, using her good looks to charm favors from the necessary officials. The couple fled to Paris and that's where the story of Tamara de Lempicka's fantastic life really begins.



Wagram studio, Paris 1924

Now known as Tamara de Lempicka, the refugee studied art and worked day and night. She became a well-known portrait painter with a distinctive Art Deco manner. Quintessentially French, Deco was the part of an exotic, sexy, and glamorous Paris that epitomized Tamara's living and painting style. Between the wars, she painted portraits of writers, entertainers, artists, scientists, industrialists, and many of Eastern Europe's exiled nobility. Her daughter, Kizette de Lempicka-Foxhall wrote in her biography of Tamara De Lempicka *Passion By Design*, "She painted them all, the rich, the successful, the renowned -- the best.



The work brought her critical acclaim, social celebrity and considerable wealth.

Tamara 1938

At the threat of a second World War, she left Paris for America. She went to Hollywood, to become the "Favorite Artist of the Hollywood Stars". She and her second husband, Baron Raoul Kuffner, one of her earliest and wealthiest patrons, moved into American film director King Vidor's former house in Beverly Hills. The Baron and Tamara moved to New York City in 1943, to a stunning apartment at 322 East 57th Street, in whose two-story north light studio she continued painting in the old style for another year or two. Tamara decorated the apartment with the antiques she and the Baron had rescued from his Hungarian estate. When the war was over, she reopened her famous Paris studio in the rue Mechain, redecorated in rococo style.



Tamara at her easel, Paris 1949

Friends then asked her to decorate apartments in New York City with her individual touch. After the Baron's death in 1962, she moved to Houston to be near her daughter Kizette. She began painting with a palette knife, much in vogue at the time. The Iolas Gallery in New York exhibited her newest and latest paintings in 1962, but the critics were indifferent, there were not many buyers, and she swore to herself that she would never exhibit again. The advent of Abstract Expressionism and her advancing age halted her career in the 1950's and 1960's. Somewhat forgotten, her work ignored, she continued to paint, storing her canvases, new and old, in an attic and a warehouse.



Tamara`s Tres Bambus, Mexico 1980

In 1966, the Musee des Arts Decoratifs mounted a commemorative exhibition in Paris called "Les Annees '25". Its success created the first serious interest in Art Deco. This inspired a young man named Alain Blondel to open the Galerie du Luxembourg and launch a major retrospective of Tamara de Lempicka. It was a revelation in the art world and was to have been followed by an exhibition at the Knoedler Gallery in New York City but Tamara, ever imperious, made too many demands on how the exhibit was to be mounted, and the curator at Knoedler walked away. Gradually, as Art Deco and figurative painting came into favor again, she was rediscovered by the art world.

Tamara`s bedroom, Mexico 1980



In 1978 she moved to Mexico permanently, buying a beautiful house in Cuernavaca called Tres Bambus, built by a Japanese architect in a chic neighborhood. She despaired of growing old and in her last years sought the company of young people. She mourned at the loss of her beauty and was cantankerous to the end. Tamara de Lempicka died in her sleep on March 18, 1980 with her daughter Kizette at her side. Her wish to be cremated and have her ashes spread on the top of the volcano Popocatepetl was carried out.

Tamara's timeline and work's



Tamara with lilies, 1937

Tamara with pleated stoll, 1938

Tamara 1939

- 1898 - Tamara de Lempicka was born Maria Górska in Warsaw, Poland on May 16. There are claims that she was in fact born in Moscow, Russia.
- 1911 - Tamara de Lempicka was exposed to the art of Italian masters while spending the winter with her grandmother in Italy and the French Riviera
- 1912 - Tamara de Lempicka's parents divorced
- 1916 - Tamara de Lempicka married lawyer Tadeusz Lempicki in St. Petersburg, Russia and gave birth to a daughter she named Maria Krystyna, also known as Kizette
- 1917 - Tadeusz de Lempicki was arrested by the Bolsheviks during the Russian Revolution but was soon released with the help of Tamara de Lempicka. They traveled to Denmark and England and finally settled in Paris, France.
- 1918 - Tamara de Lempicka studied art the Academie de la Grande Chaumiere in Montparnasse under Maurice Denis and Andre Lhote
- 1923 - Tamara de Lempicka began showing her work at various galleries in Paris
- 1924 - Tamara de Lempicka's work was shown at the Salon des Femmes Artistes Modernes (FAM) also in Paris
- 1925 - Tamara de Lempicka had her first major exhibition in Milan, Italy. It is believed that she finished 28 new works in 6 months
- 1928 - Tamara de Lempicka divorced her husband Tadeusz
- 1929 - Tamara de Lempicka traveled to the United States to paint a commissioned portrait and to organize an exhibition of her work in Pittsburgh, Pennsylvania at the Carnegie Institute
- 1933 - Tamara de Lempicka married the Baron Raoul Kuffner
- 1939 - Tamara de Lempicka and Baron Kuffner moved to Beverly Hills, California
- 1943 - Tamara de Lempicka moved to New York City
- 1960 - Tamara de Lempicka started using palette knives and changed her style to abstract
- 1962 - Baron Kuffner died of a heart attack
- 1978 - Tamara de Lempicka moved to Cuernavaca, Mexico
- 1980 - Tamara de Lempicka died in her sleep on March 18 in Mexico

Places of Residence

It is hard to find any better embodiment of the Art Deco style than the paintings of Tamara de Lempicka. Just as her work captured the new modern spirit of the twenties and early thirties, Tamara's life was equally daring, glamorous, and with a finely sharpened edge. Tamara de Lempicka is said to have committed herself to the life of gesture in which every detail of her outward appearance was attended to with great thought, from the decor of her studios to the haute couture she wrapped herself in: For example, although she depicted herself in a green Bugatti, she actually drove a yellow and black Renault. "When I drove in it, I wore a pullover of the same bright yellow, always with a black skirt and hat. I was dressed like the car and the car like me."

The apartment on Place Wagram. In 1922 Tamara de Lempicka lived together with her husband Tadeusz and their daughter Kizette at 1 Place Wagram.

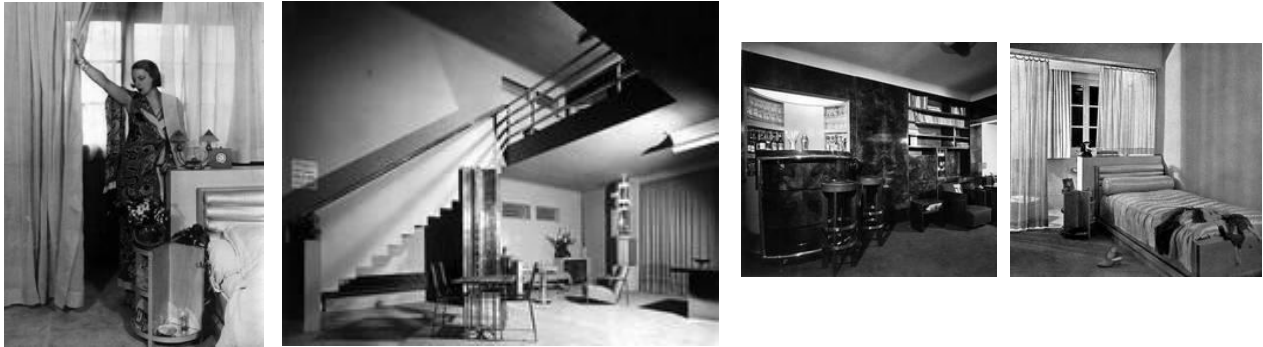
The apartment Guy de Maupassant in Paris. In 1925 Tamara de Lempicka moved to 5 rue Guy de Maupassant in Paris. The extraordinary design of the bedroom with its commissioned furniture, emblazoned with Tamara's art work.



Bedroom in Tamara`s apartment on Rue Guy de Maupassant, Paris

The apartment on Place Wagram. In 1922 Tamara de Lempicka lived together with her husband Tadeusz and their daughter Kizette at 1 Place Wagram.

The apartment Guy de Maupassant in Paris. In 1925 Tamara de Lempicka moved to 5 rue Guy de Maupassant in Paris. The extraordinary design of the bedroom with its commissioned furniture, emblazoned with Tamara`s art work.



Tamara`s apartment Rue Mechain, Paris

The studio on Rue Mechain. Tamara`s studio on the Rue Méchain in the building designed by the architect Robert Mallet-Stevens in 1929, furniture by Rene Herbst with light grey walls and ceiling. Tamara's sister, Adrienne de Montaut (Gorska), designed the upstairs smoking room paneled in polished walnut. Tamara's initials are woven into the brown upholstery. After the war, Tamara returned to her Rue Méchain studio and redecorated it in the rococo style. The 1950s Art & Décoration article which featured Lempicka's new scheme commented on her intentional juxtaposition of the clean, severe architecture with the bourgeois neo-Louis XV style.



First address in the USA. In 1933, she married Baron Raoul Kuffner. In 1939 with war looming, they sailed to the United States, first to California and later to New York, where they lived until the early 1960s.

The apartment in New York. The double height living room gave excellent northern light at their apartment on 322 East 57th Street, built in 1929 as a studio hotel and also once home to Lily Pons.

Tamara decorated the apartment with antiques taken from the Baron's Hungarian estates. Their friends, such as Helena Rubinstein's sister Muzka Bernard, called upon her to decorate their places.



Tamara`s Artwork



„I was the first woman, who did clear painting and that was the success of my painting and the galleries began to put me in the best rooms, always in the center, because my paintings attracted people. It was neat; it was finished.“

Artwork

Tamara de Lempickas work from...

Period 1918 -1922 / Stylistic development

Tamara Gorska-Lempitzky arrived in Paris in 1918 in difficult circumstances: she was only twenty, her husband had no position, and she was the mother of a very young little girl. On the other hand, she had lost none of her remarkable energy. Deciding to continue the studies she had interrupted in St. Petersburg, she signed up for Maurice Denis's course at the Académie Ranson, and that of André Lhote at the Académie de la Grande Chaumière. The influence of both teachers made itself felt; for instance, in the wavy lines of "Mother and Child" (B.12) in the fashion of Denis, and in the triangular facets used to build up the face of "The Chinese Man" (B.1), borrowed from Lhote. At this early point of her artistic career, Lempicka had a taste for expressivity, which made her seek out models whose body and face showed deep marks left by life. Increasingly, she took to painting themes beyond the academy studio's range, and to adding props that provide clues as to the sitter's psychological attitude or social status.

Period 1925 – 1926 / Stylistic development

By now, Lempicka had assimilated Lhote's revised brand of cubism; his teachings had left her with a taste for simplified volumes. And, from the Quattrocento masters, she retained, instinctively, the "linea serpentina". Her work of this period conveys the pleasure of using tonal gradations to model the spheres and cylinders with which she built up the bodies of her figures. Partial to a certain monumentalism, Lempicka chose her female models accordingly: whether naked or dressed, they are solidly and powerfully built, yet indisputably female. A certain pictorial aggressivity in her works of this period links them to the Neue Sachlichkeit painters across the Rhine. Frequent stays in Italy, together with the discovery of "Realismo Magico" gradually moderated this approach.

Period 1927 – 1929 / Stylistic development

These were the years of Lempicka's greatest success. The museum of Nantes acquired her "Kizette in Pink" (B.81), and a number of rich collectors commissioned portraits - their own, of course, but also that of a wife and daughter for one, or of a mistress, for the other. At the peak of her talent, Lempicka was able to make the most of her feminine models, enhancing their charms with signs of the new spirit of the times. She thus imbued them with elegance and supreme nonchalance, sensuality and throbbing vitality. The portraits - and even the still lifes - belonging to this period convey contagious optimism in a triumphantly youthful and modernist vein. Success lent Lempicka wings, encouraging her to work and exhibit tirelessly. By now, she had found a certain signature style: a highly original, and effective, synthesis of Mannerism and toned down Neo-Cubism. This style was so well matched to the era that, in retrospect, it can be termed as emblematic of it.

Period 1930 – 1933 / Stylistic development

By the late twenties, art and fashion journals had carried Lempicka's fame across the Atlantic. She was asked to come to New York to do several portraits. The year she accepted, 1929, was the fateful year when the extravagances of many a euphoric patron came to a brutal end, as did, by the same token, the creatively carefree attitude of the artists obliged to them. She nonetheless found time enough to paint several superb portraits, and to finish

off several studies of skyscrapers. For some time after returning to France, Lempicka filled the backgrounds of her new portraits of women with idealized buildings that look like dark crystal rocks, as if to conjure up the mineral outline of a future city. In the same spirit, her female models became perfect matches for their dehumanized backdrops: women whose physical appeal hides a soul of ice (see "Portrait of Marjorie Ferry" (B.166)). But it was the tenderness of her own soul that caused her distress and drove her to create a painting - the ecstasy of "Saint Teresa of Avila" (B.140) - foreshadowing a deep, and lasting, personal mystical crisis.

Period 1934 – 1938/ Stylistic development

After 1934, Lempicka's mystical crisis was complicated by deep depression. The artist lost nothing of her talent, but her production slowed down considerably. Only religious subjects could find favor with her, inspiring a series of resigned and tear-streaked Madonna portraits. By 1937, Lempicka had recaptured a certain serenity; she began depicting persons of humble birth, peasant men and women, in painstaking detail. At the time, she underwent a temporary conversion embracing the sort of ethical values that were worlds apart from the worldly vanities revered in her usual circles.

Period 1939 – 1952 / Stylistic development

In March 1939, Lempicka arrived in New York, along with her latest paintings. She had also brought along several of her large-scale classics - such as "The Musician" (B.117) - which she planned to display together with the new works. Despite the hassle of settling in and preparing several shows (in New York, San Francisco, Los Angeles, Milwaukee), she managed to find time for several very ambitious creations, such as "Wisdom" (B.221) and "At the Opera" (B.222), which she had started before leaving.

After her last exhibition at the Julian Levy Gallery of Los Angeles, in 1941, the spread of war relegated such mundane events as opening receptions to the sidelines. Consequently, Lempicka withdrew to her country house in Connecticut. Here, she devoted herself to a series of still lifes comprised of commonplace objects, vegetables and fruits, affording her occasion to attain a state of peace far removed from the era's upheavals. She became less sharply precise, attending more to the solidity of her compositions, and using skilfully gradated contours to build up rounded volumes, which nonetheless retain their fullness. Once back in New York, where, given the times, no further portrait commissions were forthcoming, she painted portrait after portrait of idealized young women, gradually defining the norms of a model-face that would become somewhat of an obsession (cf. the series with turban [B.254, B.262]). In parallel, she continued her still lifes, adorning them with drapes in a most classical spirit, or even in a trompe l'oeil vein. At the same time, she began doing copies of works by the Renaissance masters. With the return of peacetime, Lempicka took painful stock of the changes wrought in all realms; in the realm of art, these could only cut her off even more from the mainstream. In January 1949, she left for Italy, where she spent six months. From then on, Lempicka would become a perpetual commuter between New York, Paris, Florence, Capri, Zurich, Monaco, Marrakech, and more.

Period 1953 – 1971/ Stylistic development

In the late fifties, Lempicka was quite bewildered as to her painting career. She reached out in various directions, and, for a time, worked "in the manner of ..." various artists. For instance, she reverted to several of her own previous still lifes, reinterpreting them in the manner of Georges Braque (see "Apple, Quince, Grapes" I and II [B.373]). She was also attracted to the elongated style characteristic of Bernard Buffet. At this stage of her development, Lempicka began working with a palette knife, discovering a taste for the paint matter itself, and for the looser contours of directly applied colors. This looked like the opening she had been waiting for, so she applied herself to this technique with uttermost diligence, producing a great number of still lifes and new versions of former compositions. However, this artist's basically versatile nature motivated her to renew with abstraction from time to time. Thus, in the early sixties, she undertook a series of paintings obviously inspired by the abstract painter Serge Poliakoff (1900-1969). Reverting to a figurative approach, Lempicka next turned to landscapes and animals, depicting (often in double) pigeons, roosters, rabbits, swans... In consideration of the ochre red dominating this period of her production, Lempicka grouped these works under the general heading of "terra-cotta". They were set on display at a retrospective show at the Ror-Volmar Gallery in Paris (in 1961), and reappeared the following year at the Alexander Iolas Gallery in New York. Commercially speaking, both shows were absolute fiascos, which wounded the artist to the core. She slowed down her production and, in her bitterness, maintained that she was through with exhibitions. Her idea was to continue working on a limited number of recurrent themes, creating several series such as cutlery and bottles on a table, bouquets of flowers, baskets and bowls of fruits. By the end sixties, her production comprised many replicas.

Period 1972 – 1980/ Stylistic development

The retrospective mounted at the Galerie du Luxembourg in 1972 - the object of Lempicka's drawn out hesitations - provided occasion for a new, and, above all younger, generation to rediscover and admire Lempicka's oeuvre from the thirties. The extent of this show's success came as a surprise, and rewarded the artist with the feeling that her work was once again appreciated on the art market. Indeed, it became very much in demand, and many art lovers pressed her for more famous-titled works - such as "My Portrait" (B.115), "La belle Rafaëla" (B.87) - which would once again bear her renowned signature. Yielding to their pressure, she accepted to produce replicas of her most popular paintings. Unfortunately, she no longer had the same sure hand as forty or fifty years earlier, nor the same color perception that had lent a mauve cast to the originals: the copies she now created could in no way be taken for those originals. Meanwhile, for her own sake, she could be found - alone and in the silence of her studio - painting version after version of her venerated St. Anthony.

Ja sam svoj najdraži univerzum
Jedinstven, divan, neponovljiv



Moje tijelo ponosno nosi
moj univerzum,

Plešuci kroz svijet,
udišuci život

Otkrivajući univerzume
oko mene

A woman with long black hair, wearing a black top and black leggings, is floating in space. She has her arms outstretched and a joyful expression. The background is a dark space with stars, a large orange planet, and a blue planet. Several white banners with black text are draped across the scene. The top banner is set against a blue background with orange swirls and red stars.

Moje tijelo diše, voli, istražuje,

Zaljubljuje se

Kao što nijedno tijelo prije njega nije,

Kao što nijedno tijelo poslije njega neće

I sva su tijela divna,

Svi univerzumi neponovljivi
Sva tijela imaju svoje putanje,
Kojima samo ona znaju ići

Imaju svoju energiju koja pulsira životom



Moje tijelo žele zatočiti,
mučiti, tući,
silovati, iscrpljivati



Žele ga staviti u šablon,
žele misliti da znaju šta
mom tijelu treba



Žele ga tretirati
kao mašinu

Za zabavu, za ropstvo, za pražnjenje

Frustracija, krvi, zla

Sve su energije moćne,
sve imaju snagu

Da se odupru nasilju,
sputavanju, zatočeništvu

Da čuvaju svoj univerzum,
jer to im i jeste misija



Jer je život divan
Jer je moj univerzum divan

Jer su naši univerzumi čudo

Kad žene zaborave koliko mogu i koliko vrijede, jedna od polaznica im poklanja "Fenomenalnu ženu" Maye Angelou da ne zaborave da vole svaki dan svog života.

*Lepe žene se pitaju gde je moja tajna Nisam slatka niti gradjena po pomodnoj meri
Ali kad pokušam da im objasnim One misle da lažem.
Kažem to je u dometu mojih ruku Širina mojih bedara Bat mojih koraka Zavoj mojih usana
Ja sam žena Fenomenalno Fenomenalna žena
To sam ja.*

*Ja ulazim u sobu smirena koliko želis A spram muškarca
Ljudi stoje ili padnu ničice Onda se sjate oko mene Kosnica osa
Kažem to je vatra u mojim očima I bljesak mojih zuba obrt mog struka
I radost u mojih stopalima
Ja sam žena Fenomenalno Fenomenalna žena
To sam ja*

*I sami muškarci pitali su se šta u meni vide Pokušavaju žestoko ali ne mogu da dodirnu
Moju unutarnju tajnu Kada pokušam da im je pokažem Oni opet tvrde da je ne vide.
Kažem ona je u luku mojih ledja U suncu mog osmeha u držanju mojih grudi
U gracioznosti mog stila
Ja sam žena Fenomenalno Fenomenalna žena
To sam ja*

*Sada vi razumete Upravo zašto mi glava nije povijena
Ja ne vičem i skačem okolo Niti moram zaista glasno da govorim
Kada me vidite da prolazim Trebalo bi da ste ponosni
Kažem to je u tapkanju mojih štikli Uvijenosti moje kose dlana moje šake
Potrebi za mojom brigom
Jer ja sam žena Fenomenalno Fenomenalna žena
To sam ja.*

Nađa Hasanović

Razmišljanja o svemu i svačemu, a najviše feminizmu

Evo prođe i par dana od kad sam primila Indirin mail vezano za ovaj mali zadatak. I razmišljam. Sjedim, gledam tv i razmišljam. Trčim za kćerkom s četkicom u ruci ne bi li joj uspjela oprati zube i razmišljam. Stojim u kuhinji, i pripremajući ručak- razmišljam. Da li sam ikada u životu doživjela da sam diskriminirana zbog toga što sam pripadnica ženskog spola? Odgovor na to pitanje koje je i više nego očito nije niti malo jednostavno formulirati. Moj odgovor je „da“. Instinktivno da. I opet sjedim i razmišljam. Ali mi plastični primjeri diskriminacije iz svakodnevnog života užasno teško padaju na um (onda kada razmišljam o vlastitom iskustvu). I onda misli dalje lete i ne mogu ih zaustaviti- pa ja sam diskriminirana od samog svog početka. Samim time što su mi odredili što je to za mene prikladno kao djevojčicu i kao ženu su me diskriminirali. Primjereno je da sam obučena u roza boju i da imam dugu kosu s predivnim plavim loknama. Primjereno je i da se igram s barbikama i lutkama. I da pri tome učim na maloj kuhinji kako se prava djevojčica treba ponašati. Promatram svoju djevojčicu dok se igra. I ona ima poludugu plavu kosicu. I upravo se igra sa igračkama. Pored nje stoji mala kuhinjića. Ona ponekad skuha kafu mami, ali većinu vremena joj ta ista kuhinja služi za penjanje. Gledam u ormar i promatram šarenilo njene male odjeće. Prevladava roza boja. Imala sam dovoljno sreće da sam naslijedila od muževe sestre sve što je potrebno za obuču malu djevojčicu. Mi osobno smo joj kupili samo par komada odjeće koja joj je bila neophodna a nismo dobili. I taj dio je pretežno neutralnih boja. Često mi prođe kroz glavu da sam pristajući da uzmem svu tu robicu morala zanemariti dio svojih stavova i razmišljanja. A vrlo često zamjetim da mi je kćer obučena kao „tipična“ djevojčica. S druge strane razmišljam- pa možda ipak pretjerujem- možda bi i da sam sama birala svaku od tih stvari atmosfera bila svejedno tako „pink“.

Sjedim maloprije i pijem kafu s jednom od žena iz komšiluka. Ona je sad već nana trojice unuka. I kako to obično biva kada stariji savjetuju mlađe a pogotovo u društvu žena, dotaknemo se teme prije i sada. Pa tako kaže ona: „ Ja sam bila glupa, nisam se dovoljno trudila da se zaposlim. A trebala sam. Žensko treba da radi. Vjeruj da mi je draže kad čujem da se žensko zaposlilo nego muško.“ I ja se na to nasmijem. I kažem u sebi: „ Vidi, nas feministkinja ima stvarno na sve strane i svih dobnih skupina. Samo što većina nas to ne zna“. I sretna sam. I ponosna. Ponosna sam što mi nekoliko puta dnevno padne na pamet pitanje prava žena, feminizam, jednakost, spol, društvene uloge.

Kad smo već kod društvenih uloga uvjetovanih spolnim razlikama moram navesti rečenicu koju često govorim drugima (a najviše ženama). Pa tako se uhvatim kako se smješkam i ponosno govorim onoj istoj komšinici: „Ja ako se ikad odlučim na drugo dijete, i ako bude muško- imaju da mi zajedno njih dvoje sve rade. On ima da zna sve šta zna i ona“. Često razmišljam i zamišljam o toj situaciji. O tom izazovu bolje rečeno. Razmišljam i istinski me zanima kako bi se ta situacija doista odvila. Kako bi ja zapravo odgojila muško dijete? Ne mogu uopće da odgovorim na to pitanje. Ali znam da će se razlikovati od onog pristupa koji je moja majka imala prema bratu i meni. Nemojte me krivo shvatiti- ne aludiram da mi je svojim odgojem majka nanijela štetu i nepravdu. Ali je mogla malo drugačije. I trebala.

Svejedno ja svoju majku (a i brata) volim beskrajno, iako se ne slažem u potpunosti s njenim pristupom odgoju muškog i ženskog djeteta. Ali svi mi svemu nađemo manu. I uvijek krivimo majku za sve. Nažalost.

Prolazim pored tv-a dok koračam prema kuhinji jer sam stavila ručak da se kuha i začujem neki poglupi komentar. Glas starijeg muškarca mi para uši. Okrenem se i pogledam ekran. Al Jazzera i neka emisija o nogometu. Ovih dana (bolje rečeno mjeseci) sve je u znaku tog nogometnog prvenstva. A ja ne kontam. Što je to ljudima toliko zanimljivo. Stvarno ne kontam. I stojim tako pred tv-om i slušam: „ Danas bi žene da su veći muškarci od samih muškaraca. Pa to tako ne ide. Nije žena za nogomet. Neka pleše balet.“ Opet se nasmijem. Ovaj put od muke. Nije mi muka što to čujem od starijeg muškarca koji ionako nema možda u vrh glave 15ak godina života. Muka je meni jer pomislih koliko ih još ima što isto tako razmišljaju. I strah me odgovora, makar on bio i moja vlastita projekcija i potpuno neobjektivan. A ja pokušavam po tom pitanju biti i optimistična ako se uzme u obzir kakav sam pesimista inače. S koliko sam mladih (onih do 30 godina) muškaraca u Sarajevu razgovarala na temu žensko-muških odnosa i generalno prava žena i jednakosti. I svaki put ostanem razočarana. I frustrirana. Ali baš strašno frustrirana. Toliko da kad me netko gleda sa strane pomisli da izgledam kao kokoš koja mlatara perjem u potrazi za nečim. A to nešto je mrvica nade (da ne kažem pameti) mojih sugovornika. Ali uzalud. Ništa. Ni nade ni pameti. Sve gore navedeno, i još mnogo toga je dio odgovora na pitanje zašto sam se odlučila na pohađanje Ženskih studija. Želim odgovore na pitanja. Na pitanja koja mi se otvaraju u glavi na svakodnevnoj bazi. I želim i dalje promišljati o tome, i razgovarati s ljudima. Ne samo sa ženama. Želim tako razgovarati i s muškarcima. O svemu ovome gore navedenom, i mnogo više. Najviše ramišljam o tome kakva će biti moja djevojčica kad odraste. A bit će feministkinja. I to ponosna. E da, i odoh joj sutra kupiti plastični kamion da se igra. I možda onaj stol s alatima za popravlanje. Nek se uči kako se popravlja auto. Trebat će joj.

Martina Gajić

Izvuci pouku o nasilju

Uvijek mi se nameću ista pitanja: Što se događa pa žene unatoč nasilju ostaju sa nasilnikom? Što se događa pa žene trpe i postaju žrtve? Kako netko tko je bio zlostavljan na kraju i sam postane zlostavljač? Teško je, užasno vas boli kao ženu, ljudsko biće, kada čujete u svom okruženju što vam sve prijateljice, poznanice trpe. Jedno je odrastati u obitelji u kojoj svakodnevno gledate kako vam otac udara majku, verbalno se izživljava nad njom, a vi kao dijete, niste uopće krivi, bespomoćni ste i logično je da ne možete pobjeći, otići negdje daleko. I ostaju modrice, ne na tijelu, *one su bile za majku*, ali na duši su udarci nebrojivi, vječni i nepromijenjivi. Samo na kraju se naviknete na njih, naučite živjeti s njima jer ipak: „Živ se čovjek na sve navikne.“ Ali ono što mi možemo izabrati jeste način nošenja sa svojim modricama... Jer ono što ćete uraditi s njima, kako ćete se ponašati prema njima samo na vama je. Da, na vama je hoćete li ih zanemariti tako što ćete uzeti drogu ili alkohol i pokušati ih u zaboravu ostaviti? Ali samo pokušati... jer alkohol kao ni droga ih neće izliječiti. Ili uzeti nož i pokušati se samokažnjavati. Da, lakše je podnijeti tjelesnu bol, ali ne i psihičku... Psihička kao da nas poput žara u tijelu peče. To vam se može učiniti kao neko olakšanje, ali ne vi ste samo *zamijenili bol za bol*. Ali *opet je bol*. Možete se u sobu zatvoriti, staviti glavu u jastuk, ruke na uši i bezbroj puta ponoviti: „Proći će. Uvijek prođe.“ Ta mantra uvijek djeluje. Vjerojatno, pomislite. Da vjerojatno je tako, vjerojatno galama proći će, vika, na tijelu modrice, ali ružno sjećanje uvijek ostaje i zagađuje sve. Jedino što bi uspjelo i što bi uistinu trebalo pokušati jest izvući iz cijele situacije pouku. Isto ono što svi radimo na kraju kad knjigu pročitamo. Istina, u ovom slučaju je naš život u pitanju, nisu tamo neki likovi o kojima samo jedno vrijeme znamo razmišljati. Ali može se i to desiti. Da, nas toliko zaboli da iz svog tijela odemo i na sve iz daljine gledamo. Psiholozi i psihijatri takvo stanje bi nazvali disocijativnim poremećajem ličnosti. Znaite ono što smo uistinu nekad i gledali u filmovima?! Hitchcock je u „Psihu“ još davno takvo nešto prikazao, jedna osoba, a ima više odvojenih identiteta. Da, to zaista postoji. Nije samo u filmovima. Upravo se dešava osobama koje su još od djetinjstva bile izložene stalnim torturama. Svakom vidu nasilja. Da, to jeste dosta rijedak poremećaj ali zato je disocijacija dosta uobičajnija. Osoba nema disocijativni poremećaj identiteta, ali kao da na sve što joj se dešava s neke distance promatra, kao da se njoj ne događa. Da se vratimo negdje na početak svega. Izvucite pouku, na to se trebamo vratiti. Možete se pitati kakvu pouku? Kako izvući pouku iz tako grozne situacije? Kako izaći bez rana, a rane su neizbježne? Pouka u vidu osvještavanja što se događa i da ljubav nikada ne treba da boli jer ako krene da boli onda znajte da *to nije ljubav* i da ta osoba *ne zna* da voli. To je jedini način da vaš dom ne bude identičan vašem domu iz djetinjstva. I tako bi se sigurno izbjeglo i prekinulo da zlostavljani postane zlostavljač. Sve ovo se odnosilo na nasilje kojem ste bili neizravno izloženi tijekom odrastanja. A, što se događa kada konačno odrastemo? Da, tako brzo nastojimo odrasti, a onda kada odrastemo htjeli bismo da smo još uvijek ona mala djeca. Vjerojatno i vi često čujete onu tipičnu rečenicu koju odrasli upute djeci: „Uživaj dok još možeš.“ Ja ni danas ne kontam što se to sada ne može. Štoviše, mislim da se sada mnogo toga više može. Jer sada sami odlučujemo o svemu, sada smo mi ti koji možemo birati. Ostati ili otići. Izbjeći ili pobjeći. Trčati ili ukočeno stajati. Da, sada mi pravimo

izbore. Biti ili ne biti? Biti zlostavljan/zlostavljana ili ne biti? Nismo više mali. Nismo više dijete od dvije, tri godine. Sada znamo reći: „Dosta je. Ovako ne želim da bude.“ Da, sada se to tako može napraviti. I trebalo bi. Ali ne, vi ostajete, opet ostajete. Nešto vas vrati, opet osjetite onaj miris doma, djetinjstva i kočnice. *Blokirani*. I dopušta se da dijete u vama prevlada i da dijete odraslog čovjeka oboji u sivo. Bez obzira što vas je tamo boljelo nesvjesno vas i danas vuče u taj bol jer to vam je ipak bio dom. I onda se pitate „pa kako sam se našla/našao ovdje? Isto je kao što mojoj majci bilo je. Učinite nešto, na vrijeme zastanite! Donesite ispravnu odluku, razum poslušajte i ne dopustite da se netko s vama poigra kao da ste krpena lutkica bez ikakvog osjećaja. I zapamtite,

Ljubav ne boli!

Ljubav je emocija koja podrazumijeva da je obostrana!

Ona je liječiva, a ne smrtonosna!

Zapamtite ovo i nemojte ostajati u bolesnoj „ljubavi“ jer što prije izađete prije ćete shvatiti da život je lijep i vrijedi ga bez straha i boli živjeti!

Selma Tabaković

Ženi polovica svijeta – Muškarcu polovica kuće

Iako smo uveliko u trećem valu feminizma, zahtjevi iz drugog vala nisu prevaziđeni. Drugi val feminizma, koji je trajao od 60-ih do 80-ih godina, kao osnovne ciljeve imao je organizaciju masovnog pokreta, rodnu ravnopravnost, antiimperijalizam, promjenu zakonodavstva, ženske i feminističke časopise, edukacija žena, problematiku muškog nasilja. Traženo je ravnopravno učešće žena u društvenim djelatnostima, kao i podjela poslova u privatnoj sferi. Bez aktivnog i ravnopravnog sudjelovanja žena u društvu i bez odbijanja da vođenje domaćinstva i briga o djeci budu isključivo ženski posao, žene bi mogle izgubiti prava za koja su se decenijama borile. Ukoliko žena nije aktivni sudionik društveno-političkih procesa u opasnosti je da o njoj odlučuju drugi. Da o njoj, njenim potrebama i u njeno ime govore drugi. Pored relativno dobrih zakonskih propisa i međunarodnih dokumenata koji se tiču ravnopravnosti spolova integrisanih u Ustav, kao jedan od zahtjeva i danas je aktuelan onaj iz drugog vala feminizma: „Ženi polovica svijeta – Muškarcu polovica kuće“.

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini u članu 20 propisuje:

(1) Državna tijela na svim nivoima organizacije vlasti, i tijela lokalne samouprave, uključujući zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, političke stranke, pravna lica s javnim ovlaštenjima, pravna lica koja su u vlasništvu ili pod kontrolom države, entiteta, kantona, grada ili općine ili nad čijim radom javni organ vrši kontrolu, osigurati će i promovirati ravnopravnu zastupljenost spolova u upravljanju, procesu odlučivanja i predstavljanju. Ova obaveza postoji i za sve ovlaštene predlagачe prilikom izbora predstavnika i delegacija u međunarodnim organizacijama i tijelima.

(2) Ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu 40% u tijelima iz stava (1) ovog člana.

(3) Diskriminacijom po osnovu spola smatra se situacija kada ne postoji ravnopravna zastupljenost iz stava (2) ovog člana.

(4) Tijela iz stava (1) ovog člana u cilju ostvarivanja ravnopravne zastupljenosti spolova i otklanjanja diskriminacije dužna su donositi posebne mjere propisane članom 8. ovog Zakona.⁵⁹

Član 20. Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH svoju primjenu je našao i u Izbornom zakonu BiH koji propisuje da na kandidacijskim listama mora biti najmanje 40 % manje zastupljenog spola, te propisuje čak i redoslijed žena na listi.⁶⁰ Ovaj zakon putem ove tzv. spolne kvote omogućava ženama da budu izabrane u zakonodavna i izvršna tijela, ali su žene u zakonodavnim tijelima zastupljene sa oko 20%. U izvršnoj vlasti žene gotovo da i nisu zastupljene. Ovo je uglavnom posljedica toga da žene ili ne glasaju ili glasaju za muške kandidate. Tako imamo slučaj da donošenje zakona, izmjena i dopuna zakona, kao i podzakonskih akata, koji bi trebali da promiču ravnopravnost spolova ili se odnose na specifično žensku problematiku, donose velikom većinom muškarci. Pokrivanje manjka u

⁵⁹ Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini - prečišćeni tekst („Službeni glasnik BiH“ br. 32/10)

⁶⁰ Član 4.19 Izbornog zakona BiH

budžetu vrši se smanjivanjem naknada za porodilje u KS⁶¹ (posebno je perfido obrazloženje da će ova promjena u isplatama dovesti do povećanja naknada za porodilje koje nisu u radnom odnosu za 60 KM, čime Vlada KS prepoznaje da su ove porodilje u izrazito teškom položaju). Na esencijalnim listama lijekova malo je ili nimalo lijekova koji su namjenjeni isključivo ženama. O majčinstvu i pravima porodilja odlučuju muškarci. Teško da se može očekivati da bi prošla inicijativa da se majkama koje doje djecu omogući da jedan sat dnevno odstustvuju s posla do navršene druge godine djetetovog života⁶², ako na mjestu koje treba da odlučuje o tome sjedi preko 80% muškaraca. Istu sudbinu bi doživjela i inicijativa da se tetama u vrtiću prizna beneficirani radni staž. Provođenje člana 20 Zakona o ravnopravnosti spolova prilikom zapošljavanja teško da se može očekivati ako znamo da ga trebaju provoditi uglavnom muškarci. Jer, velika većina rukovodećih pozicija pripada muškarcima. Upravo je to razlog što se nad ženama kontinuirano vrši diskriminacija prilikom zapošljavanja i unaprjeđenja.

Kao ilustracija toga može poslužiti slučaj policijske službenice MUP-a BPK. U Ministarstvu unutrašnjih poslova Bosansko podrinjskog kantona od 168 ovlaštenih službenih lica ukupno je 156 muškaraca i 12 žena. Od ovog broja samo jedna žena se nalazi u činu koji zahtijeva VSS – ima čin inspektora. Nad ovom policijskom službenicom se od 2012. godine kontinuirano provodi diskriminacija prilikom unapređivanja. Komisija za činovanje 2012. god. od dvoje prijavljenih kandidata prednost daje muškom kandidatu, iako su oba prijavljena kandidata imala jednak broj bodova. Prilikom narednog činovanja policijska službenica opet nije unaprjeđena, čin su dobila petorica policijskih službenika. Ovo pokazuje kako policijske službenice, ali i žene u drugim institucijama, teško dolaze do svoje “polovice svijeta.”

Potičem iz patrijahalne porodice u kojoj se znala jasna podjela poslova na muške i ženske. Iako dijete usvaja obrasce ponašanja koja vidi, meni takva podjela nije bila prirodna. Smatrala sam da nije uredu da obavljanje kućanskih poslova bude samo briga žene. Na moju iznesenu tvrdnju da nema muških i ženskih poslova, te da sve poslove mogu obavljati i muškarci i žene, moj babo mi je u šali odgovorio: “Da, ali žene mogu da rade muške poslove a muškarci neće da rade ženske.” Ovoga sam se sjetila čitajući dio pozdravnog govora Prve Savezne konferencije žena u Frankfurtu na Majni: 'Privilegirani još niti jedanput u historiji nisu dobrovoljno odustali od njihovih prava. Zbog toga mi zahtijevamo da žene postanu odlučujući faktor u dešavanjima. Žene se moraju same organizirati, spoznati njihove vijekovima stare probleme i naučiti da zastupaju vlastite interese.’⁶³ Patrijahalno društvo oblikuje porodice kao patrijahalne osnovne jedinice tog društva. “Patrijahalnost je osnovna struktura svih suvremenih društava. Odlikuje se institucijski nametnutim autoritetom

⁶¹ Ministarstvo za rad, socijalna pitanja, raseljene osobe i izbjeglice KS donijelo je u aprilu 2014. godine Zakon o izmjenama i dopunama ovog zakona kojom je predviđeno smanjivanje naknada porodiljama koje su u radnom odnosu za 100 KM.

⁶² Član 59 Zakona o radu FBiH reguliše ovo pitanje: Žena, koja nakon korištenja porodajnog odsustva radi puno radno vrijeme, ima pravo da odsustvuje s posla dva puta dnevno u trajanju po sat vremena radi dojenja djeteta, na osnovu nalaza ovlaštenog liječnika. Pravo iz stava 1. ovog člana žena može koristiti do navršene jedne godine života djeteta.

Vrijeme odsustva iz stava 1. ovog člana racuna se u puno radno vrijeme. (Zakon o radu sa komentarima i priložima (Sl. novine F BiH br. 43/99, 32/00,29/03))

⁶³ <http://www.dadalos.org/bih/frauenrechte/woher/frauenbewegung2.htm>

muškaraca iznad žena i njihove djece u obiteljskoj jedinici. Da bi se taj autoritet mogao primijeniti, patrijahalnost mora prožimati cjelokupnu organizaciju društva, od proizvodnje i potrošnje do politike, prava i kulture. Međuljudski odnosi, a time i osobnost, također su obilježeni dominacijom i nasiljem koji izviru iz kulture i institucija patrijahalnosti. Pa ipak, analitički je i politički bitno da se ne zaboravi ukorijenjenost patrijahalnosti u strukturu obitelji i u društveno-biološku reprodukciju vrsta, kao povijesno (kulturno) uokvirenu. Bez patrijahalne obitelji, patrijahalnost bi se razotkrilo kao puku dominaciju i tako je se konačno prevladalo pobunom one "polovice raja" koju se, povijesno gledano, držalo u podčinjenom položaju."⁶⁴ "Masovno uključivanje žena u *plaćeni* posao povećao je žensku moć pogađanja u odnosu prema muškarcima i potkopao legitimnost dominacije muškaraca kao hranitelja obitelji. Osim toga, ono je životu žena stavilo nepodnošljiv teret svakodnevnih četverostruke smjene (*plaćeni* posao, vođenje kućanstva, odgoj djece i noćna smjena za muža)."⁶⁵ Neophodno je prekinuti ovaj začarani krug patrijarhata, pokazati da on nije zasnovan na realnim pretpostavkama i da je muškarac, kao dio porodice, obavezan preuzeti i dio obaveza u domaćinstvu i odgoju djece. Do ovoga će doći samo ako žene postanu svjesne da imaju pravo da zahtjevaju podjelu poslova i oslobode se one rodno određene uloge žene-domaćice. Uloge za koju narodna mudrost kaže da žena može da završi pet fakulteta ali je krpa i šerpa svejedno čekaju.

Moje mišljenje i znanje o feminizmu i ženskom pokretu donedavno je bilo veoma oskudno. Ženske studije su mi izgledale kao divna prilika da obogatim svoje znanje. Ono što me posebno oduševilo jeste da je izrečeno na predavanjima bilo putokaz da razmišljam i istražujem u pravcu u kojem inače nikada ne bih. Sada znam da je feminizam kao pokret prošao brojne faze. Da to nije jedan jedinstven pojam i pokret. Više je nastojanje žena da zauzmu prostor koji im pripada – polovica svijeta, ali i da muškarci u porodičnom životu preuzmu dio poslova. Izlazak žene iz sjene patrijarhata. Da prava i privilegije ne zavise iz društveno konstruiranih rodni identiteta. Stvarnost koju decenijama živimo ne daje opravdanje da se polovica društva isključi iz mjesta donošenja odluka – izvršne i zakonodavne vlasti. Ova isključena polovica društva ima svoje predstavnike uglavnom u nevladinom sektoru. Međutim, bez mogućnosti jačeg uticaja nevladinog sektora na donosiocice odluka teško da će se može doći do izgradnje pravednog društva ravnopravnih društvenih subjekata – muškaraca i žena.

Smatram da je neophodno izgraditi čvrsto uvezanu mrežu nevladinih organizacija koje se bave promoviranjem i zaštitom ženskih ljudskih prava i borbom za ravnopravnost spolova, akademske zajednice, institucija koje se bave zaštitom ljudskih prava, lokalnih zajednica i foruma žena svih političkih stranaka na svim nivoima. Putem ove mreže treba kontinuirano i zajednički raditi na animiranju žena da se više uključe u političko djelovanje, da se što veći broj žena edukuje o svojim pravima i podstakne na borbu za njihovo ostvarivanje kao i da žene ne izborima biraju žene. Tek tada bi žene mogle postati subjekti društveno-političkog života i zauzeti mjesto koji im pripada - "polovicu svijeta".

⁶⁴ Castells Manuel, Moć identiteta, Golden marketing, Zagreb 2002., str. 139-140

⁶⁵ Ibid, str. 140

Jasmila Talić

Budi hrabra - budi Orlando

Hrabrost? Da li je hrabrost željeti biti utopljen u sivu masu, ljepljivu masu, ukalupljen, ispečen i poslužen na pladnju, za vladare koji nemaju pameti i koji mljackaju dok jedu, otvaraju usta i iz njih izlaze laži, i sjaj bijede koja umire, jer sve prolazi? Ili je hrabrost ustati? Uzeti mač samo svoje boje i njome rasjeći pladanj, i napraviti jedan sjajan produkt takozvane tobožnje konceptualne umjetnosti (a ko umjetnosti dade ime?)? Da li je hrabrost izabrati kako ćeš živjeti? Ko ćeš biti? Šta ćeš biti? Kojim putem ćeš ići? Reći im: „Ja sam žena. Pa šta? Hajde sada pogledaj me u oči i reci kako trebam da živim? Ako znaš uopće ima li tvoj život smisao?“ Hrabrost. Orlando. Da li je Virginia Woolf svjesno birala ime svog glavnog junaka/junakinje, znajući da mu je porijeklo talijansko, i da znači „hrabrost“? Je li svjesno izabrala rodno neuvjetovano ime, vremenski vječno, hrabro, jer je androgino? Roman „Orlando“, kojeg mnogi nazivaju eksperimentalnim u Virginijinom opusu, i sam počinje hrabro: On – jer nije moglo biti sumnje u njegov spol, iako to zbog mode onog vremena nije uvijek bilo sasvim jasno(...) (Woolf, 2000: str. 11). Usmjerenost protiv uobičajenih konvencija „jer nije moglo biti sumnje u njegov spol“, početak romana upućuje na jedan bunt, i neočekivanost. I roman, iako naizgled eksperimentalan, ima veliki značaj za samu Virginiju i njena promišljanja o feminizmu, o ženskom pismu, i o smislu pisanja i književnosti, a naročito o pisanju jedne žene. Između prirode i književnosti kao da postoji prirodna odbojnost; spojite ih i rastrgat će se na komade (Woolf, 2000: str. 14), početno je uvjerenje Orlando, dok je još bio muškarac. On je na početku aristokrata, plemić, dječak – miljenik kraljice, ali tako nježnih crta lica i uvojaka, te pjesničkih sklonosti i zaljubljenosti u prirodu. Zbog prirode, i slike jednog zadubljenog melanholičnog pjesnika u sobi, on je počeo pisati pjesmu Hrast. Ali još nije istinski volio. Koga je volio, šta je volio dosad? Pitao se u zbrci osjećaja. Jednu staricu, odgovorio je, samu kost i kožu. Bludnice rumenih obraza, previše da bi ih sve nabrojao. Cmizdravu opaticu. Prekaljenupustolovku okrutnih usta. Klimajuću gomilu čipke i ceremonija. Ljubav je dotada za njega bila samo piljevina i pepeo (Woolf, 2000: str. 37). U ovim nabranjima, može se vidjeti da su dotada za njega žene bile samo niz, stepenica, slika, tijelo. Sve dok nije upoznao rusku princezu Sašu, koja je imala neodređene crte lica, u smislu spola. On se zaljubio u nju, i kad ju je prvi put vidio, ne znajući da li je muškog ili ženskog spola Orlando si je zamalo čupao kosu od jada što je ta osoba bila njegova spola, tako da nikakvi zagrljaji nisu dolazili u obzir (Woolf, 2000: str. 29.). Ali, Saša je ipak bila žena, i njegova prva velika ljubav, i jedina ljubav, dok je još bio muškarac. Ona je bila njegova lisica u snijegu, dinja, zumbul, sve. Planirali su pobjeći, daleko od zahtjeva dvora i društvenih normi, sami, u ljubavi, kad sat otkuca ponoć. Ali sat je otkucao i ponoć, i jedan, i dva, i ruski brod je otplovio. Saša ga je iznevjerila. Do koljena u vodi, dovikivao je nevjernoj ženi sve uvrede koje su oduvijek bile sudbina njezina spola. Nazvao ju je nevjernicom, nestalnom, prevrtljivom, varalicom, sotonom; a zakovitlana voda primila je njegove riječi i izbacila pred njegove noge razbijeni lonac i malo slame (Woolf, 2000: str. 51). I poslije toga, on je pisao i pisao, ali sjećanje na njene oči, na lisicu u snijegu, na pomen ljubavi, u njemu je brisao sve, kad bi pokušao da izbrise riječ „ljubav“.

Iz njegove dalje biografije, od Virginije saznajemo da je bio veleposlanik, i pregovarač između kralja Charlesa i Turaka. U to vrijeme on boravi u Konstantinopolu, zagledan u daleke planine iza mora, u Galata most i zvijezde daleke prošlosti. Na tom mjestu, između Istoka i Zapada, čvoru civilizacija, nakon pobune Turaka, Orlando se razbolijeva, pada u postelju, bude ga, ali ne mogu da ga probude u javu ni nakon sedam dana. U tom čvoru različitih kultura: od Londona do Istanbula – On postaje Ona. Orlando postaje Orlando. Na prvi pogled, ovaj dio romana (biografije, molim lijepo!) je nejasan, sestre Naša Gospa Čednost, Naša Gospa Djevičanstvo i Naša Gospa Nevinost se prepiru sa Istinom, ko će Orlando probuditi. Istina pobjeđuje, i Sestre se povlače: Nije uvijek tako bilo! Ali muškarci nas više ne žele, žene nas mrze ... (Woolf, 2000: str. 108). Nije uvijek bilo tako! Nije ni sad. Kažu nam, muškarci se ponašaju tako, žene ovako. Kako Gatens (prema Babić-Avdispahić, 2004: str. 207) ističe: Nije u pitanju rod već spolna razlika. Iste vrste ponašanja (bilo maskulina ili feminina) imaju potpuno različito lično i društveno značenje kada ga izvodi muški subjekt, s jedne strane, ili ženski subjekt, s druge. Identični društveni „trening“, stavovi, ili, ako hoćete, kondicioniranje zadobivaju različito značenje kad se primijene na muške i ženske subjekte. U suprotnosti sa Gatens, prema mišljenju Lucylrigaray, „spol“ nije ni biološka ni društvena kategorija, nego je on jezička kategorija koja se nalazi, takoreći, na razdjelnici između društvenog i biološkog. Stoga je ženstvenost, shvaćena upravo kao ono što ne može biti uhvaćeno brojem, „spol koji nije jedan“ (prema Butler, 2000: str. 39). Istina je pobijedila. Istina je probudila Orlando. Muško je postalo žensko. A možda je uvijek i bilo tako? Već je Platon spominjao dvospolnost u djelu „Gozba ili o ljubavi“, kad Aristofan priča svoju „verziju“ o tome kako je nastala ljubav: Isprva su bila tri ljudska roda, ne kao sada samo dva, tj. muški i ženski, nego je bio još i treći, koji je pripadao i jednome i drugome rodu i od koga je danas još samo ime ostalo. (...) Zatim, cijela prilika svakoga čovjeka bila je okrugla: leđa i strane mu imale su oblik kruga, a ruke je imao četiri, i nogu isto toliko koliko i ruku (Platon, 1964: 28-29). Tako i C.G. Jungu svojoj teoriji o kolektivnom nesvjesnom i arhetipovima, ističe kako je nesvjesna strana persone duševna slika, koja je uvijek predstavljena suprotnim spolom: duševna slika kod muškarca je ženska: anima, a kod žene je muška: animus. Muška duševna slika je prožeta prirodom Erosa (ljubavi), a ženska duševna slika je prožeta prirodom Logosa (razuma). Jungova teorija je imala velikog utjecaja na djela Hermana Hessea, pa tako u njegovom djelu „Stepski vuk“, Harry Haler i Hermina djeluju kao anima i animus. Da je Hermina doista dio Harryja, vrlo je jasno iz njenog obraćanja: Zar ne shvataš, učeni gospodine, da za tebe predstavljam neku vrstu ogledala? (Hesse, 1978: str. 117), što joj Harry i priznaje naglašavajući, pored njihovih sličnosti: Ti si moja sušta suprotnost; ti imaš sve ono što meni nedostaje (Hesse, 1978: str. 54). Budući da je Anima oličenje Erosa, a Animus Logosa, tako se može i objasniti Herminina zapovijest: Naučiću te da igraš i da budeš razigran (...). Naučiću od tebe da mislim, da stičem znanje (...) (Hesse, 1978: str. 115).

Tako je i Orlandov lik u jednom spajao mušku snagu i žensku ljupkost. Orlando je postao žena – to se ne može poreći. Ali u svakom drugom pogledu, Orlando je ostao tačno onakav kakav je bio (Woolf, 2000: str. 109. i 110). Orlando je prihvatila da je žena, i nakon pobune Turaka, na početku je živjela s Ciganima, u prirodi, noseći svoje pergamente sa rukopisom Hrast među njedrima, i pišući, kad god je bila u prilici. Ali, čežnja za Engleskom i domom je bila jača. Ukrcala se na brod, i tad prvi put skinula turske hlače, obukla suknju, i sve što je

očekivano da obuče jedna žena. Tada je prvi put počela razmišljati o svom spolu, i o promjeni koja joj se desila. Već joj se kapetan na brodu udvarao, i ona je tu vidjela moć žene da se poigrava muškim umom (Woolf, 2000: str. 121): Tada je progonila, sada je bježala. Koji je od ta dva užitka bio veći? Muškarčev ili ženin? I nisu li oni možda jednaki? Ne, mislila je, ovo je najugodnije, odbiti i vidjeti ga kako se mršti. ... Jer ništa nije božanskije nego se oduprijeti i zatim popustiti; popustiti i zatim se oduprijeti. Na to Orlando sarkastično dodaje, kad vidi da mornari pri pogledu na njene noge posrću na palubi broda: Ako pogled na moje gležnjeve znači smrt nekog poštenog momka koji zasigurno ima ženu i djecu koje mora uzdržavati, moram ih, čovječnosti radi, držati pokrivenima. Čovječnosti radi, mora žena da popusti. Mora da pokrije to svoje grješno tijelo, spoj skulpture božanstva i satanske strasti. Molim lijepo, čovječnosti radi, jer društvo treba da raste i da se razmnožava, a da trune i sahne iznutra, pojedeno automatizmom i normom konformizma, i one sive ukalupljene mase pripremljene za vladajuću manjinu, bijelca muškarca sa Zapada. I da li je istina, kao što Mackinova kaže, da hijerarhijska struktura heteroseksualnosti, prema kojoj se muškarci smatraju za one koji podređuju žene, proizvodi rod? Ili je rod prethodio seksualizovanom odnosu, a ne obratno, kako ona tvrdi? Kada je zaustavljena u poziciji odlike neke osobe, spolna nejednakost uzima oblik roda; a kada se kreće kao odnos između ljudi, ona uzima oblik spolnosti/seksualnosti. Rod se javlja kao zgusnuti oblik seksualizacije nejednakosti između muškaraca i žena (prema Butler, 2005: str. 48).

Rekli su nam: muškarac je snažan, žena je krhka. I kraj priče. Znamo šta treba da znamo. Znamo kako da se ponašamo. Riješeni su problemi našeg identiteta. Ali socijalna antropologinja Margaret Mead, u svom istraživanju tri plemena koja su živjela po vlastitim pravilima, utvrdila je kako u tim plemenima muškarci imaju „ženske osobine“ a žene „muške osobine“ (po zapadnom sistemu viđenja stvarnosti). Tu Margaret (prema Karapetrović, 2007, str. 102) ističe: Nisam ni u snu pomišljala da bi temperamenti koje mi smatramo prirođenim jednom spolu, mogli, naprotiv, biti tek puke varijacije ljudskog temperamenta... U ovim varijacijama, desila se nadmoć jednih nad drugima, zbog kompenzacije muških egzistencijalnih strahova, koje oni ne mogu nadomjestiti doživljajem rađanja niti vezom sa prirodom koju pri tome ima žena. Zbog toga, potrebna im je nadmoć.

U svojim daljima promišljanjima o promjeni svoga spola, te opažanju muškaraca, iz svog vlastitog iskustva kao nekadašnjeg muškarca i sadašnje žene, Orlando se zgrozila nad spoznajom kako je nisko mišljenje stvorila o suprotnom spolu, muškom, kojemu je nekada s ponosom pripadala. 'Pasti s jarbola', mislila je, 'pri pogledu na ženske članke; šepiriti se poput GyaFawkesa i paradirati ulicama da bi te žene hvalile, uskratiti ženu naobrazbu da ti se ne bi mogla podsmjehivati; biti rob najkrhkije djevojke u podsuknjama, a držati se kao da si sam Bog stvoritelj. 'Bože mili', mislila je, 'kakve budale rade od nas – kakve smo mi budale!' Ona je kudila oba spola: muški, zbog tolike slabosti i tobožnje nadmoći koju su nametnuli, i ženski – zbog toga što su snažne, a dozvolile su da im se čini to što im se čini. Budale! I jedni i drugi! Virginia nam je skrenula pažnju da uporedimo sliku Orlanda kao muškarca i Orlanda kao žene, kako bismo primijetili određene promjene, iako su oboje nesumnjivo ista osoba. Ona nam skreće pažnju na sljedeće razlike (str. 147): Muškarac ima slobodnu ruku da se maši mača, žena mora svoju upotrijebiti da pridrži svilu da joj ne sklizne s ramena. Muškarac svijetu gleda ravno u lice, kao da je napravljen upravo za njega i po njegovoj volji. Žena na

njega baca pogled sa strane, suptilan i lukav, čak sumnjičav. Da su oboje nosili istu odjeću, njihovi bi pogledi možda bili drugačiji.



Slika 1. Orlando kao veleposlanik



Slika 2. Orlando nakon povratka u Englesku

Orlando pri dolasku u Englesku mora da se bori za svoje imanje jer je žena, pa prolazi kroz neka visoka društva i zabave, prurušena sluša priče 'posrnulih žena', u osamnaestom stoljeću, a u devetnaestom stoljeću pokušava pisati sentimentalnu poeziju. Dolazi u razdoblje kad zna da bi trebala pronaći muža (tako društvo zahtijeva), ali odlučuje da će radije uzeti korijenje drveta kao prsten i sroditi se s prirodom. I tako pada, u prirodi, ugame gležanj, spremna je da bude mrtva, i upoznaje svoju drugu veliku ljubav, svoju prvu veliku ljubav dok je žena: Marmadukea Bonthropa Shelmerdinea, pomorskog kapetana. On ima nježne crte lica, i baš kao i Saša, ruska princeza, ne može se odmah razaznati da li je muško ili žensko. Virginia se u toku romana poigrava sa percepcijom čitatelja, počevši od viđenja samog lika i njegovog/njenog spola pa do spola svih ostalih bitnih osoba u životu Orlando. Njih dvoje, jedno su, ljubav, jastvo, kvaternitet i krug, spolno neodrediv, jer je sve što je uzvišeno nemoguće odrediti atributom, ili kvantitetom, onim „jednim“. Sve je „drugi pol“. U dvadesetom stoljeću, Orlando završava svoju pjesmu *Hrast*, ali i 'plisakvica u ribarnici privukla je mnogo veću pažnju od gospođe koja je dobila nagradu'. Orlando je od muškarca aristokrata koji je živio na dvoru, postala žena pjesnikinja, koja ima mnogo pasa u svom dvorištu, i koja voli jednog pomorskog kapetana, i gleda guske kako lete, dok čeka Shelmerdinea da se vrati, da siđe iz aviona. Roman završava liričkim i ekstatičnim jezikom, gdje se Orlando prisjeća mnogih svojih ja, za vrijeme svojih traganja, pisanja, života u Konstantinopolu, života među Ciganima, ljubavi sa Sašom, povratka u Englesku, i u njoj je buka, raskol, i potraga za spojem svih tih ja, nakon čega je zašutjela. Jer može biti da, kad čovjek govori naglas sam sebi, njegovi ja (kojih može biti više od dvije tisuće) postanu svjesni razdvojenosti i pokušavaju uspostaviti komunikaciju, a kad uspiju, ušute (Woolf, 2000: str. 244). Pjesma *Hrast* je završena, kao odgovor Prirode na Ljubav sa Književnošću, kao odgovor na ljubav 'muževne žene' i 'ženstvenog muškarca'. I u tome je hrabrost. Spojiti ono što su vam rekli da ne može. Uvidjeti da ništa nije crno ni bijelo. Ništa nije kako su vam rekli. Čitali

su vam bajke za laku noć, da zaspete, kako bi oni mogli nastaviti mljackati i prosipati svoje laži. A propustili su da vam kažu najbitnije: „Ti si ono što izabereš da budeš. Ti si Sloboda. Ljubav. Ti si snaga. Nježnost. Ambicija. Borbenost. Ti nisi siv. Nisi ni crn ni bijel. Osim ako to odabereš da budeš. Ali nemoj spavati, dušo. Nemoj spavati.“ Budi hrabra, kažem vam ja. Budi Orlando.

Paulina Kužin

Girls with Safety Pins: Anarcho-feminism in Polish (Popular) Music

In my paper I would like to focus on some aspects of Polish anarcho-feminism, particularly on its musical-textual realization and manifestation. Throughout this analysis of the activities of several music groups I will expose some philosophical aspects and cultural backgrounds of the anarchofeminist subculture expressed in organizations, manifests, fanzines, activities, etc. The time frame of my investigated material includes the period ranging from the 1980s till 2013. In that respect, the context of the political transformation in Poland is very important, as well as the development of the women's movement (third wave of feminism), which is shaped by the echoes of the Riot Grrrls manifesto but also by the context of feminist issues that appeared much earlier (second wave of feminism).

For my review I chose several music bands that consist or consisted of women only, yet also those in which a vocalist and lyricist was a woman and her presence had significant influence on the artistic broadcast. The main music genres of these groups, ranging from alternative and underground scenes to more popular genres, are: punk-rock, rock, hip-hop and ska. While selecting bands, songs and lyrical content for this paper I focused on feminist and/or gender issues that are manifested in a revolutionary way, calling for rebellion or being subversive.

What is Anarcho-feminism (Anarcha-feminism, Anarchist feminism)?

It is extremely hard to try to describe the whole anarchofeminist philosophy in a few lines. Yet, shortly put, anarchofeminism shares the basic awareness and areas of concern together with anarchism (state's power, capitalism, ecology, globalisation, veganism, etc.) enriched by engendered and intersectionalized perspectives. The main message of anarchofeminism is the idea of an intertwined structure of the state and patriarchy – one cannot exist without the other. What is more, the anarchofeminist movement goes even further than radical feminism by rejecting all forms of organised state structures, even matriarchy, recognising the state as the main source of the (re)distribution of power, inequality and social injustice Riot Grrrl revolution.

Riot Grrrl is a feminist movement connected with the punk/rock/grunge scenes, established at the beginning of the 1990s in the USA. The main impulse for a new branch was female musicians' reaction against experienced discrimination and the urge for the expression of their accumulated rage. Riot Grrrl also wanted to break down the stereotypical images of women in music (especially in the pop scene) presented either as "sweet, silly girls" or persistently sexualized. Moreover, Riot Grrrl spoke out against capitalism and underlined the intersectionality and multiplication of inequalities (racism, sexism, ageism, speciesism, thinism, able bodyism, etc.) therefore showing its own identification/roots within Third Wave of Feminism. The most famous bands that were intertwined with the Riot Grrrl Manifesto were: Bikini Kill, Bratmobile and Excuse 17. [See S. Marcus, *Girls to the Front. The true Story of the Riot Grrl Revolution*, 2010]

Polish transformation.

It is frequently argued that Polish feminism started only after 1989 together with the beginning of the political transformation and does not have any history being only an imported product from the West. This is of course a huge simplification of reality. Yet, because of more than 40 years of communist regime, which officially did not recognise inequality between genders and blocked the need of citizens' initiatives and organizations, feminism could not be recognised as a wellorganised, continuous movement. Opening the space for freedom of speech after 1989 caused a polyphony thus overlapping ideas and crucial points that were shaped by second and third waves of feminism. Paradoxically, after years of communism, when problems of gender discrimination were hidden from the public sphere for the sake of the illusion of egalitarianism, in democratic Poland old gender-related issues arose and were revealed. The first and most significant of these issues was the introduction of the new anti-abortion law, one of the strictest in Europe that was established despite mass protests against it. Then in the 1990s when feminist organizations started a campaign against domestic violence, it displayed how huge - and so far silenced - this problem was. Moreover, in the 1990s one can observe an increase in human trafficking of which the victims weremostly women sold into the illegal sexual industry. Lastly, the new economy and free market reality also very quickly verified the issue of unemployment, disadvantaging women since theunemployment rate among them grew much faster than among men. The aforementioned appeared as the most crucial issues for feminist movements in Poland after 1989.

Polish Anarcho-feminism – music, zines, organisations.

Anarchofeminism in Poland appeared as a recognised submovement/subculture in the second half of the 1990s. That is when several anarchofeminist organisations were established, with particularly influential groups such as: “Kobiety przeciwko Dyskryminacji i Przemocy” (Women against Discrimination and Violence, Warsaw), “Emancypunx” (Warsaw), “Eko-Femina” (Elbląg), “Femina Front” (Grudziądz), „Wiedźma” (The Witch, Siedlce), “Koedukacyjna Unia Rewolucyjno- Wyzwoleńczo-Anarchistyczna” (Coeducational Revolutionary Liberationist Anarchist Union, Warsaw) “Sister To Sister” (Elbląg), “Liberta” (Wrocław), “Dziewczyny w Akcji” (Girls in Action, Białystok), “Radykalne Czirliderki” (The Radical Cheerleaders, Warsaw, Wrocław). These groups were responsible for various activities, such as organising workshops, conferences, manifestations, happenings, editing and printing information materials, booklets and releasing musical material and fanzins (among the zines: Vacula, Leworęczna, Birthday Grrrl, Lustro, XYZ, Dum Spiro, Garlic Trasher, In Full Swing, Bunt, Crossword, Hide and Seek, Bubamara, Biuletyn A-FE, Marrrowanie and Chaos Grrrlz). Beside the official anarchofeminist and/or Riot Grrrl involvement in the 1990s, evidence of an active role of women in alternative scenes can be traced back to the 1980s. As an example, the band Post regiment with the charismatic vocalist, Nika, can be mentioned. Moreover, it is interesting that at the turn of the 1980s there were a lot of women that appeared on the musical rock and alternative scenes in general (Closterkeller, Hey, Artrosis, Edyta Bartosiewicz and Blade Loki).

Some examples of bands and musical-textual manifestations.

Crust Punk. Piekło Kobiet (The Hell of Women). Piekło Kobiet is one of the most radical and harshest anarchofeminist groups in the Polish music scene. The band - consisting of two female and two male members - was established in 1992 and performed until 2002. The music style known as crust punk is characterised by a fast tempo, dirty sounds, loud, screaming vocals and an unintelligible lyrics. The group was identified with the activist, radical anarchofeminist group Wiedźma (The Witch) that was established by the Piekło Kobiet members' initiative in 1996. The band's discography consists of: *Moralna inwigilacja* (Moral Invigilation, 1996), *Pro-life jest ofiarą na ołtarzu wojny* (1997), *Wyzwolenie kobiet wyzwoleniem mężczyzn* (1998), *Niechciana ciąża* (1999), *Piekło Kobiet/Pussy Face* (2000). Because of the vivid exposition of the pro-choice elements that one can find in the lyrical content it is justifiable to link the name of the band with the essay *Piekło kobiet* written against the abortion ban law by Tadeusz Boy-Żeleński in 1929.

Fuck Finger. Fuck Finger is another band that identifies with the Wiedźma group. It was established in 1999 and released only one album so far, entitled *Królowa bandytów* (The Queen of the Bandits). Fuck Finger consists of three female members involved in the feminist movement and focused on a committed broadcast of their music. The great majority of the lyrics revolve around the issues of abortion, sisterhood and gender/race/poverty intersectionality. Songs such as *Zapiscane w her-storii* (Written in her-story) underline the intertwined character of the state, patriarchy and clergy in Poland referring to the anti-abortion law – this theme can be recognised as the denominator of the anarchofeminist and riot scene's priority issues that are touched on throughout the lyrics.

Histeria. This is a group that is connected with the Emancypunx label, still working on its first album. Histeria officially claims that the inspiration for its activities was the Riot Grrrl movement combined with queerpunk. The group's songs express resistance against homophobia, sexism, racism, animal cruelty, beauty terror and global injustice. The lyrics are written in the name of minorities, marginalized and "forgotten" ones, like in the song *Statistics*: "I am a child, dying from starvation, dreaming about a bowl of rice/I am a tortured prisoner, plundered from dignity/I am forgotten by everyone, freezing homeless/I am another raped woman/I am one of the thousands knocked down foxes/But for you I'm only a number in statistic calculations/A simple number you can ignore/Unnamed number that easily disappears from your memory..."

Holy Mother in disco lights. Mass Kotki. Mass Kotki (Mass Kitten, play on words: "maskotki" means also mascots) represents the electro punk genre. Throughout their songs the band brings closer topics such as: beauty terror (*Forever 18*), romantic love delusions, women's struggle in everyday life (*Kombinacje - Combinations*) or the expression of a girl's rage (*Butelki - Bottles*).

But the real storm began after the release of a music piece called *Maryja* (Mother Mary) that places Mother Mary as an ordinary woman in the context of a party. Knocking the holiness (the holy figure) off her pedestal can be interpreted in this context at least in two ways: as bringing the holiness closer to an ordinary person, but also as an indication of how the symbol is being created and even how reality is shaped according to a symbol's demands: "Widziałam na obrazku twoją smutną twarz/Hej może byśmy mogły się zabawić/Widziałam na obrazku twoją smutną twarz/Hej może podrzucisz dzieciaka babci/Święta, święta, święta

Maryjo/ znacznie ci lepiej w kolorofonach” (“I saw your sad face on the picture/Hey, maybe we could go for a party/I saw your sad face on the picture/ Hey, maybe you could drop off a kid at grandma's/ Holy, Holy, Holy Mother/You look much better in disco lights”). Obviously, the song also recalls the figure of Mother Pole – being ready to sacrifice in the name of the family and the nation. Moreover, these lyrics show the entanglement of women in the contradictory portrayal that characterizes a woman either as a virgin or as a whore.

Punk rock in cabaret - Lost Trabantos and Betty Be.

A softer version of introducing and underlining the female expression in rock music is offered by the band Lost Trabantos. The group uses a technique of pastiche, grotesque and sarcastic play on words which reveals the absurdism of reality. After Los Trabantos fell apart some members decided to establish a new band, Betty Be (2007). The band continued the characteristic sound of Los Trabantos, enriched with a saxophone and an ironic sense of humor. The most famous song, Rozmiar (The Size), throughout the lyrics –“Czy będziesz wciąż kochał mnie w staniku rozmiaru B?” (“Would you still love me if I would wear a bra size B?”) – touches on, in a funny way, an urge of women to fit to the demands of the market and patriarchal (pop)culture. Also the music video, in which band members dressed up and stylized themselves as pin-up girls while washing an old van with exaggerated enthusiasm and sexual gestures, supports this message. In this respect the paradox of pop culture is revealed in its whole extent – the production and duplication/multiplication of meanings (also gendered codes/patterns), yet active resistance against this culture within/by pop culture (by using already known and common images in subversive ways). Los Trabantos and Betty Be are definitely the mildest and the most approachable - in terms of the artistic and social message - bands that were chosen for this presentation.

Polish Cosmic Rape on the Holy Virgin or Rhymes against the Patriarchy. Duldung. The band Duldung was established in 2001 in Warsaw by three women: Katarzyna Bratkowska, Claudia Snochowska-Gonzales and Anna Zawadzka. It was the very first feminist hip-hop band in Poland. All of the band’s members are actively involved in the feminist movement. In 2005 Duldung released its only album called Sukisukom. Through rhythmic beats and rhyming lyrics the band manifests its disagreement with the patriarchal society in Poland and the stereotypical female-male roles. Moreover, it is an attempt to break down the monopoly of the male perspective on the hip-hop scene enriching it with women’s/girls’ point of view. The themes that appear within the lyrics touch mostly on the problem of abortion, the intersection between politics and the Catholic Church or the domestic violence issue. Duldung finished its activities in 2006. The most significant song for the women's rights movement and debate is Manifowy (Manifa-related), known also as Jestem wtedy kiedy krzycze (I am when I scream). The lyrics of this song focus on the restricted abortion law in Poland. Through rhymed lyrics, the group exposed the problem of the lack of reproductive rights being a result of an intersection between politics and religion. Jestem wtedy, kiedy krzycze (I am when I scream) is a verse that repeats after each strophe of the song. According to the lyrics the law is a result of men’s (especially politicians and clergy) intention of making women subordinate. Through the limitation in procreative rights, the lack of sexual education and the difficulties in the access to contraception and legal abortion, women’s rights have been gradually limited. The lack of pro-choice option pushes women into the underground abortion market. The song is an expressive, firm call for action

addressed to all women who want to make their situation better. It is an invitation for going out on the streets to protest against the current policy and to demand equal rights. The song was performed during Manifa - an annual 8th of March event in Poland that connects women marching during Women's Day – in Warsaw in 2005.

To make a short summary: it is not possible to present with details the aforementioned topic in short paper - that is why I tried only to introduce some bands and problems that can be the object of deeper analysis in the future. What is interesting to emphasize as a conclusion, is the fact that although the bands and their musical roots sometimes differ significantly, repetitively come the topics of: abortion, women's human rights, the intersection between politics and the Catholic Church, domestic violence, sexualization and objectification of women in the (popular) culture. Thus, the connection with The Riot Grrl movement and anarcho-feminism as a subversion and a protest against the power that comes from the intertwined structure of the state and the patriarchy is highly visible.

Melira Nuredini

Islamski feminizam - prava žena u Islam
(stereotipi i predrasude o ženama u Islamu)

Propisi o ženi u Islamu su stari koliko i sam Islam. Na njih nisu uticale nikakve revolucije kao ni mjenjanje vremena. Zanimljivo je to kako propisi i prava žene u Islamu nailaze na teške kritike tek u ovom vremenu. Razlog za ovo može biti to što se prije, kao što smo već i same svjesne, nije toliko pažnje posvećivalo ženama i pravima žena. Tek pojavom feminizma, borbe za ljudska prava počinje oštro kritikovanje Islama kao i prava žena u Islamu. Problem s kojim se susrećemo jeste činjenica da oni koji najviše osuđuju Islamu su upravo oni koji o njemu znaju najmanje. Svakodnevno nailazim na naslove u kojima se Islam optužuje za ponižavanje žena, ugrožavanje njenih prava i slicno. Borimo se za jednakost, ravnopravnost spolova, prihvatanje drugih bez obzira na boju kože, seksualnu orijentaciju, nacionalnost, ali, kada je u pitanju prihvatanje Islama tu nailazimo na konstantna odbijanja kao i na ne osnovane kritike. Ovom u prilog ide činjenica da se islamofobija konstantno povećava u Skandinavskim zemljama. Prva stvar na koju ljudi pomisle, govore i pišu na svim internet stranicama uključujući i feminističkim stranicama kada govorimo o ženama u Islamu jeste to da su one neobrazovane, prisiljene na pokrivanje, prisiljene na brak, da nemaju nikakva prava te da su muslimani generalno primitivni. Prva stvar koja se navede kao relevantan faktor ukoliko se desi nasilje nad ženom u porodici koja je navodno muslimanska jeste upravo vjera. Često vidim naslove: Muskarac musliman ubio ženu, pretukao ženu, silovao ženu itd. Zanimljivo je to kako se baš uvijek dešava to naglašavanje religije kojoj on navodno, napominjem navodno, pripada, a kada to uradi pripadnik neke druge religije to se zanemari. Predrasuda je jako puno, i ja, kao feministkinja koja je i pored toga muslimanka želim da objasnim položaj žene u Islamu. Prije svega želim da navedem da Islam ne treba gledati kroz muslimane jer svako ima razlicitu interpretaciju vjere, što je ne čini jedinom pravilnom interpretacijom. Feministkinja- osoba koja vjeruje u potpunu socijalnu, ekonomsku i političku jednakost spolova. Feminizam je naziv za skupinu ideologija, dakle radi se o feminizmima, i političkih pokreta kojima je cilj bio poboljšanje položaja žene u društvu, odnosno izjednačavanje prava žena s pravima muškaraca.

Fokusi današnjeg feminizma: Jednaka građanska i politička prava muškaraca i žena, Besplatna i sigurna kontracepcija te pravo na pobačaj, Pravo na slobodu i život žena bez muškaraca te lezbijsko materinstvo, Silovanje u braku, Jednake plaće muškaraca i žene te jednake mogućnosti na radnom mjestu, Reproductivna prava i kontrola rađanja, Nasilje u obitelji, Seksualna eksploatacija, Trafficking - žensko ropstvo, Ženska solidarnost, Prava LGBTIQ osoba, osobito lezbijki, te žena iz drugih marginaliziranih skupina, etničkih skupina..

Teza "privatno je političko" - ne postoji privatno pitanje ukoliko se radi o diskriminaciji i nasilju, jer oni su sami političko pitanje i zahtjevaju društvenu ili državnu intervenciju.

Vjerski feminizam je izraz koji u najširem smislu označava feminizam koji svoje argumente odnosno inspiraciju pronalazi u religiji.

U užem smislu se on često izjednačava s feminističkom teologijom, odnosno pokretima koji, prije svega u kršćanstvu i judaizmu nastoje tumačiti tradiciju, obrede, svete spise i teologiju s feminističke perspektive. Pod time se često podrazumijeva i pokret za uvođenje žena-svećenika, odnosno nastojanje da se u potpunosti izjednači položaj žena i muškaraca unutar pojedinih vjerskih zajednica. U nekim vjerama se, pak, nastoji preispitati korištenje muškog roda za označavanje Boga. Jedan od novijih obilka feminizma jeste upravo Islamski feminizam. To je oblik feminizma u kojem se istice uloga zene u Islamu. Njen cilj je da se postigne potpuna jednakost svih muslimana bez obzira na spol kako u javnosti tako i privatno. Zagovornici pokreta nastoje istaknuti duboko ukorijenjenje učenja jednakosti u vjeri, te potiču na propitivanje patrijahnog tumačenja islamskog učenja kroz Kur'an, Hadis (izreke poslanika Muhameda a.s.) i šerijat (zakon) u cilju postizanja veće jednakosti i pravednijeg društva. Islamske feministkinje se zalazu za potpunu ravnopravnost žena i muškaraca koristeći argumente upravo iz islamskih učenja. Zahtijevaju da se ženama omogući uključivanje u javnim diskusijama. U novije vrijeme pojam islamskog feminizma se proširio, što smatram da je jako bitno za nastavak borbe za prava žena. Predrasuda o ženama u islamu ima jako mnogo. Mnogo puta sam bila u situaciju u kojoj sam čula komentare svojih kolega sa fakulteta o ženama koje su muslimanke i koje su se odlucile na edukaciju. Većinom se smatra da žene u Islamu nemaju pravo na edukaciju, da su prisiljene da se udaju, da se moraju nositi hidzab, obrezivanje žena i slicno. Problem koji nastaje prilikom interpretacije vjere jeste kultura i tradicija. Mnogo stvari koje ljudi danas, nažalost, povezuju sa Islamom jesu upravo stvari koje su se zadržale u kulturi ljudi i prije pojave Islama.

Žena u islamu nema pravo na obrazovanje.

Prve riječi u Kur'anu su bile- "Uči, Čitaj, u ime Gospodara tvoga Koji stvara, stvara čovjeka od ugruška. Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, Koji poučava peru, Koji čovjeka poučava onome što ne zna." Kao što je poznato objava je univerzala i za muškarca i za žene i samim ovom riječima se potvrđuje da se muslimanima naređuje da povećavaju svoje znanje. Problem koji nastaje u društvima kao što je naše jeste pogresna interpretacije Kur'ana kao univerzale objave kao i tradicija i kultura naroda. Na području balkana djevojke su ucene da je najbitnije da se udaju, da je ženi mjesto u kuci. Činjenica je da su se feministkinje morale godinama boriti da bi uspjele da obezbjede obrazovanje za žene u cijelom svijetu, dok po ovoj objavi to bi trebalo biti omogiceno. Ovdje problem više nije religija, problem postaje tradicija i kultura. Kultura ne stvara ljude, ljudi stvaraju kulturu, koja postaje problem kada su u pitanju stvari koje su povezane za osnovna ljudska prava. Ja kao muslimanka i feministkinja smatram da treba da se djevojkama podigne svijest o njihovim mogućnostima. O tome koliko je edukacija bitna i sta sve mozemo da time postignemo. A sto je veci broj obrazovanih i visoko pozicioniranih žena to ce nas položaj u društvu biti cvršci.

Ponižavanje i omalovažavanje žena u Islamu

Žena u predislamskom društvu, u momentu objave islama, nije igrala nikakvu ulogu, a to nije bila u mogućnosti ni zbog zapostavljenosti i podređenosti. Ona nije bila ličnost, već je islam takvom napravio. Poznato je da su zensku djecu zakopavali živu, da su arapi imali neograničen broj žena i slicno. Islam je takva ideologija koja još onda ženi daje punu zaštitu. Na prvom mjestu zabranio je zakopavanje žive ženske djece i takve slučajeve strogo

progonio. Poliandrija je za sva vremena ukinuta, a poligamija je ograničena, odnosno strogo uslovljena. Punoljetstvom žena po šeri'atskom pravu postaje slobodna građanka; sposobna je da vrši sve dopuštene pravne poslove. Ima pravo da raspolaže, kako ona hoće i kako nalazi za shodno, sa svojom imovinom. Punoljetna muslimanka može se obavezati i primati obaveze, ona može ići na sud, podnositi tužbu sudu, a može na sudu svjedočiti. Žena može biti zastupnik kao i muškarac samo kada ispuni uslove koji se za to traže, a ti su uslovi jednaki kako za muškarce, tako i za žene. Muslimanka, kad je punoljetna može sama sticati zaradu i izdržavati se.

Ugovoreni brak

Kako van braka, tako i u braku, žena je po islamu ravnopravan član društva. Stupanjem u brak muslimanka ne gubi ništa od ovih prava, koja je imala dok je bila neudata. Punoljetna djevojka - muslimanka može se udati za koga god muslimana želi. Niko nema pravo, pa ni roditelji, da se miješaju u njen izbor. Brak punoljetne muslimanke pravno je nevažeći ako je sklopljen protiv njene volje.

Žena muslimanka nekada se isticala i radila na svim poljima ljudske djelatnosti. To je bilo vrijeme kada su muslimani bili nosioci kulture i civilizacije. Međutim, kasnije kada muslimani počinju da nazaduju i kao takvi propadaju, a to je period kada su skrenuli s pravog puta, puta koji ih je doveo do te slave, glas islamske žene više se ne čuje ili veoma rijetko.

Od tada su ženu muslimanku počeli istiskivati iz društva.

Ona se prestala baviti naukom, skoro je prestala da se koristi pravima koja joj islam daje, pa je došlo i do toga da je bila potpuno zanemarena u čitavom islamskom svijetu.

Za ovakvo stanje žene-muslimanke, neupućeni najviše krive islam, iako za to ni najmanje nemaju pravo, jer pravi razlog takvom stanju prije svega leži u skretanju sa pravog kur'anskog puta i nepridržavanju osnovnih islamskih principa.

Nasljeđivanje

Poznato je da su se feministkinje jako dugo borile za uvođenje prava na nasljeđivanje. U islamu je to ženi već obezbjeđeno od samog početka. Pošto žena ostvaruje pravo imovine na osnovu mehra, a muškarac - ne, i potpuno slobodno raspolaže svojom imovinom po svim osnovama, sa nasljedstvom, darovima, mehrom, zaradom i uopće nije dužna iz svoje imovine izdržavati, hraniti i odijevati muža i djecu, time su svi napadi na islam u pogledu ženske imovinske ravnopravnosti promašeni i zlonamjerni.

Islam je dodijelio ženi pravo nasljedstva, dao joj pravo posjedovanja kapitala, tro-šenje i lično raspolaganje imetkom, dok joj, u isto vrijeme, neke zemlje Evrope to pravo nisu još dale.

Feminizam i Islam imaju dosta dodirnih tačaka. Pogresna interpretacija vjere je problem koji je stvarao sukobe između njih. Naravno da postoje oni koji se deklariraju kao muslimani, a ne postuju osnovne propise vjere. Naravno da postoje, kao i u drugim kulturama i religijama, oni koji ponižavaju žene i stavljaju je na najnizi mogući nivo, ali to ne znači da je to Islam. To ne znači da je islamski propisano da se tako postupa prema ženama. Kultura i tradicija su osnovni problemi na kojima treba raditi. Treba nastojati odgajanju novih generacija sa više postovanja prema svima, od spola pa do religije i seksualne orijentacije. Raditi na uklanjanju predrasuda o ljudima i pojavama. Da ne znači da sam homoseksualna ako sam feministkinja, da ne znači da sam terorista ako sam muslimanka i da ne znači da sam manje vrijedna ako

sam žena. Odluke koje donosim bi trebale biti isključivo moje. Nadam se i pokušavam da radim na uključivanju što je više moguće žena muslimanki u feministička udruženja i pokušavam da objasnim da se feminizam bori za prava žena koja su prirodna i normalna, a iznad svega većinom i islamski odobrena.